

Wittfogelkompendiet

De naturmæssige årsager til den økonomiske historie

Brandt, Jesper; Czeskleba-Dupont, Rolf; Knap, Niels; Rasmussen, Rasmus Ole

Published in:
Fagligt forums kulturgeografiske hæfter [1973-1978]

Publication date:
1973

Document Version
Tidlig version også kaldet pre-print

Citation for published version (APA):
Brandt, J., Czeskleba-Dupont, R., Knap, N., & Rasmussen, R. O. (1973). Wittfogelkompendiet: De naturmæssige årsager til den økonomiske historie. *Fagligt forums kulturgeografiske hæfter [1973-1978]*, 1, 99-137.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@ruc.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

JESPER BRANDT ROLF CZESKLEBA-DUPONT NIELS KNAP RASMUS OLE RASMUSSEN :

WITTFOGEL-KOMPENDIET

I det følgende forelægger vi en tysk marxistisk artikler (fra tiden omkring verdenskrisen) i oversættelse og sammendrag, der omhandler naturmomentets betydning i samfundsudviklingen.

Anledningen til at beskæftige sig med disse artikler var umiddelbart den nuværende situation inden for kulturgeografien, hvor en 'økologisk synsvinkel' gør sig gældende, efter sigende som sideordnet til en økonomisk.

På lignende måde hævdes der i den politiske debat det helt nye i den 'økologiske' bevidsthed om 'miljø'-problemerne, efter sigende i det mindste som sideordnet til klassekonflikten i det kapitalistiske samfund.

For begrundet at kunne tage stilling til dette praktiske-politiske spørgsmål, var det nærliggende for marxistiske geografer at undersøge om det virkelig p.gr.a. en eller anden mangel i Marx' analyse af det borgerlige samfund er nødvendigt at fuldstændiggøre kritikken af den politiske økonomi gennem en økologisk synsvinkel.

Relevansen af de herved forelagte artikler viste sig i denne sammenhæng, idet deres foranledning havde været et lignende spørgsmål; nemlig om geografiske og især geopolitiske synsvinkler ikke skulle tages op som fuldstændiggørelse af marxismen (som foreslået efter første verdenskrig af G.E.Graf, 'venstre'-socialdemokrat og leder af det tyske metalarbejderforbunds skole i Dürenberg; se Wittfogels artikel fra 1929, 1. afsnit). Som Wittfogel senere viser det, var denne opfattelse ikke helt uden angrebepunkter inden for marxismen, idet naturmomentets betydning hos et flertal af marxister var blevet undervurderet, nemlig mere eller mindre udelukket fra sådanne centrale begreber som produktivkræfter og produktionsmåde.

Som Wittfogel tillige viser, var dette dog ikke tilfældet hos Marx selv, hos Engels og hos Lenin. Marx' system af kritikken af den politiske økonomi må derfor være udgangspunktet for at kunne tilbagevise sådanne tillæg til marxismen som det økologis-

ke eller det geopolitiske -og for at kunne forklare de økologiske problemstillinger, såvidt de er reale problemer, i sammenhængen af klasseanalyse i videste forstand.

Dette forudsætter dog en fortsat klarlægning af begreberne angående forholdet mellem natur og samfund indenfor den marxistiske videnskab (og den videnskabelige socialisme).

Der kræves en fortsat begrebslig klarlægning, fordi de forvængerer af Marx' opfattelse, som Wittfogel argumenterede imod, langt fra tilhører fortiden. Således vendte W. sig imod K.Kautskys udsagn i alderdomsværket om den historiske materialisme, hvor han hævdede "den for den historiske proces afgørende betydning af teknikken og økonomien overfor naturen" med den begrundelse, at "disse udgør det variable element i menneskets omverden, naturen derimod fremstår i sammenligning med det menneskelige samfund som et konstant, uforanderligt element" (jvf. kompendiet, s.123f). Wittfogel ser deri en stiv opfattelse af forholdet mellem mennesket og naturen, der enten fører til en mekanisk naturalisme eller, i en falsk reaktion mod en falsk forudsætning, til idealismen. Denne Wittfogels modargumentation synes at være en nærmere undersøgelse værd, fordi de samme begrundelser som hos Kautsky (1927) tillige fandtes hos Bucharin (1922) og hos Stalin (1938) og derefter hos adskillige andre repræsentanter af den marxistisk-leninistiske teori. Problemet bliver hos disse forfattere stillet som det geografiske miljøs betydning for samfundsudviklingen - men dermed formuleres forholdet mellem natur og samfund allerede som et ydre forhold, en opfattelse, som hænger direkte sammen med udeladelsen eller undervurderingen af produktivkærfternes og produktionsmådens naturmæssige side.

Marx' historieopfattelse og samfundsbegreb viser dog vejen til en mere indgående vurdering af den samfundsmæssigt relevante natur og dens forandringer i løbet af menneskehedens historie. At påvise dette på grundlag af Wittfogels sammendrag af de relevante steder hos Marx og Engels er hovedopgaven med det foreliggende kompendium.

At vi har foretrukket den mere abstrakte diskussion af Wittfogels artikel fra 1932 fremfor hans detaljrige kritik af geopolitikere i artiklen fra 1929 til at starte med, skyldes dels det

arbejdsprocessmæssige, at vi endnu ikke selv i detaljerne har foretaget en analyse af tilsvarende fejl i nutidige geografers arbejder. Dels og ikke mindst det, at vi hellere vil følge metoden om 'opstigningen' fra det abstrakte til det konkrete, som Marx har skitseret det i indledningen til "*Til kritikken af den politiske økonomi*". Det bør dog tilføjes, at det herved drejer sig om real-abstraktioner. Hvad dette betyder, har Marx tydeligt sagt om begrebet 'abstrakt arbejde':

"En sådan tilstand er mest udviklet i den mest moderne tilværelsesform af det borgerlige samfund - De Forenede Stater. Først her bliver abstraktionen af kategorien 'arbejde', 'arbejde overhovedet', arbejde sans phrase, den moderne økonomis udgangspunkt, praktisk sand" (Grundrisse, Dietz 1951, s.25)

Det synes vigtigt at understrege, at Marx ser den mest udviklede form af det borgerlige samfund i De Forenede Stater og ikke, som oftest påstået, udelukkende i det engelske moderland. Hvorfor det?

Som det fremgår af følgende, var Marx og Engels allerede i 1850 klar over en dynamisk forandring af de globale beliggenhedsforhold som følge af det borgerlige samfunds ekspansion. Efter en gennemgang af andre lande skriver de:

"Vi kommer nu til Amerika. Den vigtigste hændelse her, endnu vigtigere end februarrevolutionen (i Frankrig, O.a.) er opdagelsen af de kaliforniske guldgruber. Allerede nu, efter knap atten måneder, kan man forudse, at denne opdagelse vil medføre mere vidtrækkende resultater end selve opdagelsen af Amerika... Det kaliforniske guld breder sig i strømme over Amerika og langs den asiatiske kyst ud mod Stillehavet, og det river de mest genstridige barbariske folkeslag ind i verdenshandelen, ind i civilisationen. For det andet får verdenshandelen en ny retning. Hvad Tyrus, Kartago og Alexandria var i oldtiden, og Genua og Venedig i middelalderen, hvad London og Liverpool var indtil nu, nemlig Stabelpladser for verdenshandelen, dette bliver New York og San Fransisco, San Juan i Nicaragua og Leon, Chagres og Panama i fremtiden. Tyngdepunktet for verdenstrafikken, i middelalderen Italien, i den nyere tid England, er nu den sydlige halvdel af den Nordamerikanske halvø. Det gamle Europas industri og handel

må anstrenge sig gevaldigt, medmindre man vil udsætte sig for det samme forfald, som Italiens industri og handel har gennemgået siden det 16. århundrede; medmindre England og Frankrig skal blive til det samme som Venedig, Genua og Holland er i dag... Takket være det Kaliforniske guld og Yankeernes utrættelige energi vil begge kyster langs Stillehavet snart være lige så befolkede, lige så åbne for handelen, lige så industrielle, som kysten fra Boston til New Orleans nu er det..... Så vil Stillehavet spille den samme rolle, som Atlanterhavet nu gør, og som Middelhavet gjorde i oldtiden og middelalderen, nemlig rollen som den store vandvej for verdenstrafikken; og Atlanterhavet vil synke ned til rollen som et indhav, som Middelhavet er det nu. Den eneste mulighed for at de europæiske civiliserede lande ikke dermed falder i industriel, kommerciel og politisk afhængighed ... ligger i en samfundsmæssig revolution, som, så længe der endnu er tid, omvælter produktions- og færdselsmåden svarende til produktionens egne behov, som fremgår af de moderne produktivkræfter. Derigennem muliggøres skabelsen af nye produktivkræfter, der sikrer den europæiske industris overlegenhed og på denne måde udligner ulemperne ved den geografiske beliggenhed." (Uddrag fra: Karl Marx/Friedrich Engels, "Revue" januar-februar 1850, i 'Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische revue', hæfte 2; Marx Engels Werke, Dietz, bd.7, Berlin 1960, s.220 ff. -Vore understregninger).

Dette konkrete sammendrag af historisk-geografiske udviklinger skal her dokumentere, på hvilken måde Marx og Engels dengang 'forudså' bygningen af Panamakanalen, udviklingen af det vestlige USA og generelt udviklingen af landene langs Stillehavets kyster (Dette syn kaster f.eks. nyt lys over sådanne hændelser som åbningen af Japanske havne ved US-admiralen Perrys kanonbåde i 1853/54). At bedømme alt dette i detaljerne eller at korrigere billedet er detailforskningens opgave. Men man kan i hvert fald ikke nøjes med at betragte ovenstående som ren og skær journalistik-bare fordi opdagelsen af guldgruber sættes op mod den franske februarrevolution i 1848; fordi der tales om Yankeernes utrættelige energi og det kaliforniske guld som udviklingsfaktorer for stillehavsområdet; og fordi opgaven for den samfundsmæssige revolution i Europa siges at være en udligning af ulemperne ved de aktuelle

geografiske beliggenhedsforhold. Disse udsagn viser snarere, hvordan en videnskabelig opfattelse af sådanne konkrete geografiske problemer som beliggenhedsforhold (eller lokalisering) må bygges på en helt klar forståelse af sammenhængen mellem natur- og kulturmomentet i samfundsudviklingen for at undgå både den deterministiske og den idealistiske grøft.

Det følgende kompendium bygger på de to nedennævnte artikler. Som ledetråd for opbygning af kompendiet blev den nyeste af de to artikler valgt. For at lette studiet af den tyske originaludgave (flere genoptryk i 1970), følger vi denne artikels disposition. Noget af artiklen gengives i direkte oversættelse. Det drejer sig om afsnit 2b om betydning af begrebet produktionsmåde indtil tredje afsnits afslutning. Begyndelsen af artiklen gengives derimod kun ved et resumé. I afsnit 2a har vi indskudt en sammenfatning af den tidligere artikels afsnit om 'Die Rolle des Naturmomentes in der Marxschen Geschichtskonzeption'. I næste nummer af tidskriftet håber vi på at kunne bringe fortsættelsen af kompendiet. Mere udførlige noter og litteraturfortegnelsen for det foreliggende kompendium findes efter den oversatte tekst.

DE NATURMÆSSIGE ÅRSAGER TIL DEN ØKONOMISKE HISTORIE (I)

KOMPENDIUM OVER

KARL AUGUST WITTFOGEL: DIE NATÜRLICHEN URSACHEN DER WIRTSCHAFTS- GESCHICHTE

ORIGINAL: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 67. bind / 1932, hæfte 4 - 6 (s. 466 - 492, 579 - 609 og 711 -731).

GENOPTRYK: Rotdruck, bind 7, 1970 og i 'Marxismus und Wirtschaftsgeschichte', Junius-Drucke, Frankfurt am Main 1970, sammen med artiklen 'Geopolitik, geographischer Materialismus und Marxismus' fra Unter dem Banner des Marxismus, 3.årgang / 1929, hæfte 1, 4 og 5. Citater fra denne artikel betegnes i kompendiet med 'G'.

INDHOLDSFORTEGNELSE TIL ORIGINALEN

	side
1.Konkret udgangspunkt: Udviklingen af den franske industri efter 1789	466
2.Natur og samfund i Marx' system	472
a. Naturlige og samfundsmæssige produktivkræfter	473
b. Betydningen af begrebet produktionsmåde	475
3.Stagnation og udvikling i menneskehedens materielle produktion	481
4.Konkrete problemer ved en sammenlignende økonomisk historie, betragtet dialektisk - materialistisk	486
a. Den ekstraktive økonomi hos Australnegrene	488
b. Den Indianske historiekreds	579
c. findes ikke. Gå straks videre til d	
d. De store agrarsamfund i den gamle verden	593
e. Produktivkræfternes system i den antikke, feudale og asiatiske produktionsmåde	603
f. Rødderne til den industrielle kapitalisme	606
g. Endnu engang angående spørgsmålet om aktivitet og retningsbestemmelse	711
h. Variationer og trindeling i den moderne kapitalisme	714

1. KONKRET UDGANGSPUNKT: UDVIKLINGEN AF DEN FRANSKE INDUSTRI EFTER 1789.

Wittfogel påstår (s.468), at "med få undtagelser som *Ægypten og England* indskrænker den økonomiske historie sig gennemgående til en fremstilling af formerne, i hvilken udviklingen er gået for sig. Angående årsagerne til denne udvikling får vi enten overhovedet ingen forklaring, eller også forklaringer af typen: at den øst-romerske økonomi var mere stabil end den vest-romerske, fordi orienten besad visse religiøse fortrin; at der ikke opstod stordrift indenfor det vesttyske landbrug, fordi jordbesidderne i sidste instans ikke "ville" det; at Frankrigs metalindustri stagnerede, fordi fabrikanterne var for dumme til at kunne udbygge den. (Disse forklaringer påklisteres i de fleste tilfælde slutningen af fremstillingen). Man kan ikke sige, at en sådan tilstand i den økonomiske historieskrivning er synderlig tilfredsstillende." Den marxistiske historieskrivning fører det kulturelle og samfundsmæssige liv tilbage til udviklingsprocesserne i den materielle produktion. Men heller ikke den kan accepteres som fuldt videnskabelig, hvis den ved fremstillingen af denne materielle produktion stiller sig tilfreds med en ren konstatering af fænomenerne.

"Enten eksisterer ingen love, efter hvilke der foregår økonomisk fremgang eller tilbagegang (i dette tilfælde fortaber oprindelsen af den økonomiske udvikling sig enten i vilkårlighed eller mystik. Dette er åbenbart opfattelsen hos alle de der klæber en ideologisk forklaring til deres færdige undersøgelse. Hvis de virkelig opfattede deres egen forklaringer som det bestemmende, så ville de have afledt fænomenerne af disse) Eller også eksisterer der dog sådanne love. Så må vi søge at finde dem. Hvis den økonomiske historie hidtil (....) har haft en mystificeret basis, er det på tide, at man, såvidt det er muligt, blotlægger dens virkelige materielle grundlag."(468/9)

Den franske udvikling efter 1789 tjener som udgangspunkt for denne argumentation, fordi den i al klarhed viser utilstrækkeligheden af såvel borgerlige som nogle marxistiske fremstillinger. I den videnskabelige litteratur fandt Wittfogel nemlig

ingen forklaring på den specifikke svaghed og ensidighed i den tekniske basis ved den franske industri: "underudviklingen" af sværindustrien. Dette faktum må anses for paradokalt på baggrund af den fremskyndelse af borgerlige samfundsforhold, som den store revolution i slutningen af det 18. årh. havde betydet. Hvorfor kunne der ikke destomindre være tale om et "i visse henseender stadigvæk agrart demokrati"(467)-140 år senere, hvor Wittfogel skrev artiklen?

"Den store revolution skabte alle samfundsmæssige forudsætninger for udbredelsen af den kapitalistiske økonomis former. Men hvorfor da alligevel en sådan forkrøbling af de centrale industrigrene?"(467)

Dette faktum, som fandtes dokumenteret i forskellige skrifter, belyses ved sammenligning med Storbritannien: "Maksimalproduktionen fra de franske kulgruber udgjorde i 1812 8,5 % af den engelske produktion i 1795."(470)

Enkeltvis fandtes der hentydninger til, at Frankrig "er fattigt med hensyn til kul", at den franske malm "ikke var egnet til fremstilling af stål" og selvfølgelig, at "metalindustrien var tilbagestående". Den sporadiske karakter af disse henvisninger viser imidlertid, at det er helheden af det naturmæssige grundlag, hvorpå den franske sværindustri skulle udvikle sig, der metodisk set undervurderes. Wittfogel konkluderer:

"Lovmæssigheden i industriens historiske udviklingsproces kan tydeligvis ikke udforskes videnskabeligt uden en analyse af dette (det naturmæssige) grundlag, og uden at man afleder denne (.....) proces ud fra dette grundlag I Marx' socialvidenskabelige system har naturmomentet, ikke mindst hvad angår den historiske undersøgelse, sin faste plads, som ikke kan undværes"(471).

Eksemplet med den franske industri skulle vise, at forholdet mellem de samfundsmæssige og naturmæssige momenter bør tages alvorligt.

2. NATUR OG SAMFUND I MARX' SYSTEM.

Hvis man undlader at tage begge momenter - det naturmæssige og

det samfundsmæssige- alvorligt, bliver som sagt vilkårlighed og mystik det eneste alternativ til en videnskabelig belysning. Wittfogel nævner arbejder af den tyske sociolog Sombart som eksempler på et sådant "alternativ". Sombart går nemlig ud fra postulatet om den fri vilje, -efter Wittfogels opfattelse et teologisk postulat. Det viser sig uholdbart for Sombart i hans empiriske arbejder at gå ud fra denne viljesfrihed, og han anvender da også en "*barbarisk geografisk materialisme*" som hjælpekonstruktion. Dette kalder Wittfogel et produkt af Sombarts nedvurdering af naturmomentet (472 + note 34). Derimod opfatter Wittfogel ligesom Marx og Engels det samfundsmæssigt producerende menneskes viljestyring og aktivitet som noget, der er bestemt af det objektive substrat for hans aktivitet (naturen, oprindelig eller modificeret): En bestemmelse der selvfølgelig foregår forskelligt på forskellige udviklingstrin:

"Mennesket og dets arbejde på den ene side, naturen og dens stoffer på den anden side, dette er den mest almene grundrelation i den samfundsmæssige arbejdsproces; og dette er ligesom arbejdet selv en "evig naturbetingelse for menneskets eksistens og derfor uafhængig af enhver form for dette liv, eller bedre udtrykt, er fælles for alle de sociale former, som menneskelivet antager"." (472 med citat fra Kapitalen I, 310, Rhodos).

Disse formuleringer fremsætter Marx i omtalen af arbejdsprocessen i dens simple og abstrakte elementer (Kapitalen I, 302 ff.). Arbejdsprocessen, set på denne måde, "*er en formålsrettet virksomhed med sigte på fremstilling af brugsværdier, tilegnelse af naturstof til opfyldelse af menneskelige behov; den er den generelle betingelse for stofskiftet mellem mennesket og naturen,*" (Kap. I, 310)

Begrebet "*stofskifte*" betegner hos Marx ingen analogi i løs forstand men peger på opfattelsen af mennesket som en del af naturen "*hørende til denne 'med kød og blod og hjerne'. Mennesket er selv en naturmagt, en naturting, dog -og dermed kommer den første indskrænkning- en levende, selvbevidst ting.*"

(505 G: Citater se Engels, "Arbejdets rolle..." (udg. 1971) s. 84).

Derfor nævner Marx også den "*tingenes tilstand i den præhistoriske tid, hvor det menneskelige arbejde endnu ikke havde mistet sin første instinktive form*" (Kap. I, 302-3); Siden har det udviklet sig til en form -og dette er det afgørende- der ude-

lukkende tilhører mennesket.

Menneskets selvbevidsthed er udgangspunktet for det specifikt menneskelige arbejde: "En edderkop udfører operationer, der ligner væverens, og en bi gør ved opbygningen af sine voksceller manges en bygmester til skamme. Hvad der imidlertid på forhånd udmærker den dårligste bygmester fremfor den bedste bi er, at han har bygget cellen op i tanken, før han bygger den i voks. Ved slutningen af arbejdsprocessen fremkommer et resultat, der allerede ved begyndelsen af processen eksisterede som en forestilling hos arbejderen, altså allerede ideelt var til stede. Han afstedkommer ikke blot en formændring af det materiale, han arbejder med, men samtidig virkeliggør han sit eget mål, der som en lov bestemmer hans handlemåde, og som hans vilje må underordne sig". (Kap. I, 303, vor understreget.).

Det formålsrettede ved det menneskelige arbejde er altså, langt fra at være et udtryk for viljesfrihed, tværtimod underkastet naturens love - kun på denne måde kan det være en effektiv foregribelse af arbejdsresultatet. Som Lenin formulerer det: "Den ydre verdens love (.....) mekaniske og kemiske (.....) danner grundlaget for menneskets formålstjenlige aktivitet. I dets praktiske aktivitet står mennesket overfor den objektive verden, er afhængig af den og lader sin aktivitet bestemme af den" (472f; Citat se W.I. Lenin, "Zur Kritik der hegel'schen Wissenschaft der Logik" (udg. 1961), s. 107).

2.A. NATURLIGE OG SAMFUNDSMÆSSIGE PRODUKTIVKRÆFTER

Dette karakteristikum ved det menneskelige arbejde; at det udnytter naturens love, idet det lader sin aktivitet bestemme af disse, kommer mest slående til udtryk i menneskets "brug og skabelse af arbejdsmidler". Arbejdsmidlerne (arbejdsredskaberne) danner mellemløbet i arbejdsprocessen, som var kendetegnet gennem grundrelationen "mennesket og dets arbejde på den ene side, naturen og dens stoffer på den anden side". Formlen for arbejdsprocessen i dens mest abstrakte og almene form bliver således: "Arbejdsprocessens elementære momenter er 1. Den formålsrettede aktivitet eller arbejdet selv, 2. arbejdsobjektet og 3. arbejdsmidlerne (arbejdsredskaberne)" (Kap. I, 303)

Herudfra beskriver Wittfogel den afgørende forandring ved de

tre enkle momenter af produktionsprocessen som den foregår "i løbet af den historiske udvikling. Arbejdsevne, arbejdsviden og højere former for arbejdsorganisation (forening og deling) danner sig. Bearbejdet værktøj, og til slut: maskiner træder i stedet for den utilhuggede sten, med hvilken urmennesket kastede, rev, pressede og skar. Kæden af arbejdsprocesser forlænges og arbejdsgenstande dukker op, som allerede har gennemgået flere stadier, som altså ikke mere bærer umiddelbare 'naturmæssige' træk" (508 G)

Men derfor bliver den naturmæssige side ikke mindre betydningsfuld. Herom skriver Marx: "Såfremt arbejdets redskaber og genstande allerede selv er produkter, forbruger det produkter for at skabe produkter eller forbruger m.a.o. produkter som produktionsmidler til produktionen af nye produkter. Men ligesom arbejdsprocessen oprindeligt kun foregår mellem mennesket og den uden dets medvirken forhåndenværende jord, således anvendes til stadighed også sådanne produktionsmidler, der forefindes direkte af naturen, og som ikke danner nogen kombination af naturstoffer og menneskeligt arbejde." (Kap.I s.310, korrigeret efter Dietz).

Så snart udviklingen har opnået et vist niveau, udviser arbejdsprocessens tre simple momenter altså samtidigt såvel en naturmæssig som en samfundsmæssig side. Vi kommer dermed til en opstilling af de tre grundmomenter med hver en naturlig og en samfundsmæssig side, en oversigt, som Wittfogel har givet i artiklen "GEOPOLITIK, GEOGRAPHISCHER MATERIALISMUS UND MARXISMUS" (521G):

DE TRE GRUNDMOMENTER I ARBEJDSPROCESSEN EFTER
UDFOLDNINGEN AF DERES SAMFUNDSMÆSSIGE SIDE:

GRUND- MOMENTER	ARBEJDSKRAFT (1.)	ARBEJDSMIDDEL (2.)	ARBEJDSGENSTAND (3.)
SAMFUNDSMÆSSIGE SIDE: (. 1)	Organisation og kvalifikation (evne og viden) (1.1)	Maskiner, værktøj (2.1)	Råstoffer ("filtreret gennem arbejde") (3.1)
NATURMÆSSIGE SIDE: (. 2)	"MENNESKETS NA- TUR", fysiologisk egenart, race, na- tionalkarakter. (1.2)	NATURKRÆFTER egenskaber ved jordbund, vand vind, varme, damp el, o.s.v. (2.2)	NATURSTOFFER som de "er tilgæ- nelige uafhængige af den menneskele- ge industri" (3.2)

De enkelte momenter vil hver for sig blive omtalt nedenfor.

Forinden skal vi dog knytte nogle bemærkninger til skemaet :

Wittfogels tredeling svarer ikke helt til Marx's: "*Den formålsrettede aktivitet eller arbejdet selv*" er erstattet med "*arbejdskraft*". Dette hænger sammen med, at Wittfogel ønsker specielt at understrege og udskille den naturmæssige side af arbejdet. Denne fremgangsmåde ville han have kunnet få støtte i hos Marx:

"Mennesket selv, betragtet som den blotte eksistens af arbejdskraft, er en naturgenstand, en ting, selv om det også er en levende og bevidst ting, og arbejdet selv er det tingslige udtryk for denne kraft"(Kap.I,333).

For at advare mod en overfortolkning af oversigten må det understreges, at der ikke er tale om en katalogisering af de enkelte fænomener, men at det drejer sig om en principiel skelnen mellem arbejdsprocessens funktionelle dele. De enkelte fænomener kan skifte funktion efter deres placering i arbejdsprocessen. Dette er mest indlysende ved skelnen mellem arbejdsmidler og arbejdsgenstande:

"Det samme produkt kan tjene både som arbejdsredskab og som råmateriale i den samme arbejdsproces; f.eks. ved fodring af kvæg, hvor kvæget samtidig med at det er råmateriale også er redskab i gødningsfremstillingen.

Et produkt der eksisterer i en sådan form, at det umiddelbart kan konsumeres, kan på ny blive råmateriale i et andet produkt, som når druer f.eks. er råmateriale for vin. Eller arbejdet giver os sit produkt i en sådan form, at det kun kan anvendes igen som råmateriale. Råmaterialet i denne tilstand hedder halvfabrikata, men trinfabrikata ville være et bedre navn, som f.eks. bomuld, tråd, garn o.s.v. Skønt det selv allerede er et produkt, kan et sådant råmateriale have en hel trinrække af processer at gennemløbe, hvor det i stadig ændret form hele tiden på ny optræder som råmateriale, indtil den sidste arbejdsproces afleverer det som færdigt konsumtionsmiddel eller som et færdigt arbejdsmiddel. Heraf ser man følgende: Om en brugsværdi viser sig som råmateriale, arbejdsmiddel eller produkt afhænger helt og holdent af dens funktion i arbejdsprocessen, af den plads, som den dér indtager; og med

ændringen af dén plads; ændres funktionsbestemmelsen af brugsværdien. Ved deres indtræden som produktionsmidler i nye arbejdsprocesser mister produkterne derfor deres karakter af produkt. De fungerer efter hånden kun som tinglige faktorer i det levende arbejde." (Kap. I, 308)

Ved skelnen mellem den naturmæssige og den samfundsmæssige side af arbejdsprocessens grundmomenter må det erkendes, "at den naturmæssige og den samfundsmæssige side ikke står stift overfor hinanden" (G 521):

"Alle naturbetingede (naturmæssige) produktivkræfter har en historisk beskaffenhed; Kun under bestemte historiske omstændigheder bliver de virksomme. Alle samfundsmæssige produktivkræfter er på deres side bestemt gennem karakteren af de til enhver tid virkende naturbetingede produktivkræfter" (473).

"Men at de naturmæssige træk går over i samfundsmæssige og omvendt (.....), dette viser bare, at grænserne i natur og i samfund og også mellem natur og samfund er flydende, bevægelige. Men selve de reale forskelle bliver derved ikke ophevet" (G 521).

Disse reale forskelle fastholder Wittfogel ved at udskille to principielt forskellige funktionsbestemmelser for det samfundsmæssige og det naturmæssige moment i arbejdsprocessen:

"Mennesket med sin arbejdsaktivitet repræsenterer momentet af uro, af bevægelse. Naturen, oprindelig eller modificeret, repræsenterer momentet af det objektive substrat, som gennem sin materielle struktur viser en ganske bestemt vej (eller også ingen vej) for denne aktivitet. Mennesket som i den samfundsmæssige arbejdsproces forholder sig aktiv overfor naturen, kan dog, givet en bestemt tilstand i de samfundsmæssige produktivkræfter, kun indrette sin aktivitet sådan som 1) de tilgængelige naturmæssige arbejdsmidler, og 2) de naturmæssige arbejdsgenstande, som mennesket må løsrive fra "jorden", tillader det." (474).

Vi vil nu se nærmere på de tre grundmomenter i arbejdsprocessen, idet vi specielt interesserer os for de naturmæssige sider af disse momenter, således som Wittfogel har behandlet dem (G 507-520)

2.A.1. DEN NATURMÆSSIGE SIDE AF ARBEJDSKRAFTSMOMENTET:

"På de steder, hvor Marx taler om udgangspunktet for enhver videnskabelig historieskrivning, nævner han, ved siden af de objektive 'naturbetingelser', sådan som mennesket har forefundet dem, og senere historisk modificeret dem, mennesket, som en subjektiv naturbestemmelse i den udstrekning, det har en bestemt 'fysiske beskaffenhed' og er organiseret efter 'stammer, racer'!" (509 G; citater: se også indledningen til 'Til kritikken af den politiske økonomi', pkt.4.8)

Der findes f.eks. visse forskelle i de naturmæssigt subjektive forudsætninger for udviklingen af kapitalistisk produktion: "I tredje bind af 'Theorien Über den Mehrwert', som blev afsluttet i 1863, forklarer Marx, i en diskussion af R. Jones' teorier: "Ikke alle folkeslag har samme anlæg for kapitalistisk produktion. Nogle folk, som tyrkerne, har hverken temperament eller disponering for den". Vi skal senere se, at Marx ikke anså denne disponering eller mangel på samme hos bestemte folkeslag for noget evigt, hævet over historien; men i første omgang gælder det om at anerkende, at sådanne specifikke træk i temperament og disponering existerer". (509 G; citat: se Theorien über den Mehrwert, MEW, bd.26.3, s.441)

Dog bliver dette subjektive, ligesom det objektive grundlag modificeret i løbet af historien gennem menneskets virksomhed:

"Idet mennesket gennem arbejdet indvirker på den omkringliggende natur og forandrer denne, forandrer mennesket samtidigt dets egen natur. Dette gælder ikke blot, og slet ikke i første række, den enkelte, men hele befolkningsgrupper og etniske komplekser, som har ens arbejds- og livsmåde. Efter at Marx har sagt om tyrkerne, at de havde hverken temperament eller disponering for den kapitalistiske produktion, tilføjer han, idet han fjerner enhver mulighed for racefeticistiske forestillinger: "Men dette er undtagelser. Med udviklingen af den kapitalistiske produktion bliver der tilvejebragt et gennemsnitligt niveau af det borgerlige samfund, og dermed også af temperamenter og disponeringer i de forskellige folkeslag". (511 G; første

citat se Kapitalen I, s.302, andet se 'Theorien....',s.s.)

Wittfogel kommenterer:

"Kan der under disse omstændigheder stadig være tale om, at der er naturlige træk tilstede i producenterne's arbejdskraft når det drejer sig om historisk udviklede samfundskomplekser? Er nu ikke alt blevet 'samfundsmæssigt', et produkt af den historiske udvikling? Åbenbart er dette ikke Marx' opfattelse. Når han til stadighed nævner de 'subjektive naturbetingelser' ved siden af de objektive, så har dette jo uden tvivl en ganske bestemt mening. Nøglen til Marx' opfattelse kunne godt findes i hans behandling af det tilsvarende problem om den naturmæssige eller samfundsmæssige karakter af jordbundsarters frugtbarhed. Visse former for bearbejdning forandrer jorden, på en sådan måde, at den på basis af den tilførte forandring får en ny stabilitet, så at sige får en ny 'natur', på hvilken man ikke kan se, at der er indgået arbejde. Den tilføjede nye frugtbarhed har dermed forbundet sig med jordens oprindelige frugtbarhed til en ny enhed, 'så at den ikke mere kan skelnes fra sin oprindelige frugtbarhed.' (Theorien II, MEW26,2, s.145) Jordens oprindelige frugtbarhed svarer i vores problem til menneskets naturlige arbejdskvalifikation og egenart. Forandrede egenskaber, der er 'tilegnet' gennem nye arbejds- og livsmuligheder, smelter sammen med menneskets oprindelige natur, på en måde, så at de tilføjede elementer efter denne sammensmeltning ikke mere kan skelnes fra den oprindelige natur. Noget, man kan kalde 'menneskets sekundære natur' er blevet dannet. Arbejdsprocessens subjektive naturgrundlag er modificeret, uden at være ophævet". (G 511-512)

Wittfogel slutter:

"Menneskets natur bliver iøvrigt igennem alle historiske udviklinger bevaret, ikke blot i de racer og stammer, der udvikler sig, men også i dets biologiske grundstruktur. Menneskene er nu som før livsvæsner, der er delt i to køn og som hver oplever ungdom, modenhed og alderdom. Følgelig gør der sig en fysiologisk arbejdsdeling gældende, ganske vist ofte under de mest grusomme forvrængninger på grund af de historisk vekslende samfundsformer (Hård arbejdsbelastning af kvinden i ursam-

fundet, fordi kvinden er økonomisk og magtmæssigt svagere; udstrakt kvinde- og børnearbejde i den kapitalistiske industri). Først en socialistisk form for produktion vil bringe den fysiologiske arbejdsdeling til en klar udfoldelse, idet denne vil lade mennesket -mand og kvinde, ung og gammel- deltage i arbejdsprocessen i de former, der er værdigst for dets 'natur', eller lade det være fritaget for at deltage". (Kap. III, 4, 1056). "Således forsvinder menneskets natur ikke under socialismen. Den bliver tværdigmod først nu, for første gang, fuldstændigt virkeliggjort." (G 512)

2.A.2. NATURMÆSSIGE ARBEJDGENSTANDE.

Alle de genstande af menneskeligt arbejde som endnu ikke har gennemgået en arbejdsproces, betegner Wittfogel som hørende til natursiden af arbejds-genstandskategorien. Til denne kategori må henregnes:

1) Samtlige ikke-landbrugsdyrkede planter og træer, vilde dyr og fisk som ikke er kunstigt ynglet. Marx skriver således: "Dyr og planter, som man plejer, at betragte som naturprodukter er i deres nuværende form ikke blot resultat af f.eks. sidste års arbejde, men de er resultatet af en stadig forvandlelingsproces, der har fundet sted gennem mange generationer under menneskelig kontrol og i kraft af menneskeligt arbejde." (513 G, citat se Kap. I, 2, 307).

2) Alle såkaldte rigdomme i jorden; malme, mineraler og olie. Denne gruppe bliver fuldstændig fremherskende ved højere industriell udvikling. Selv om den ekstraktive industri både omfatter minedrift, jagt og fiskeri, er det dog minedriften, der har været den altdominerende siden begyndelsen af den industrielle udvikling.

Selv når man ser bort fra landbruget og dets genstande, ja endda plantefrø som er filtreret og forandret gennem arbejde, er omfanget af de arbejds-genstande, som findes direkte i naturen stadig stort. Samtlige ikke-organiske industrielle råstoffer kommer fra denne kilde. Hvorledes resultatet af det ekstraktive arbejde udvikler sig, afhænger af naturbeholdningens righoldighed, forudsat tilsvarende arbejdsindsats, og tilsvarende teknisk niveau.

2.A.3. NATURMÆSSIGE ARBEJDSMIDLER.

Arbejdsmidlerne omfatter ifølge Wittfogel tre forskellige grupper:

- a) Arbejdsmidler i bred forstand.
- b) Arbejdsmidler i snævrere forstand, og
- c) Arbejdsmidler i snævreste forstand.

a) *"Blandt sine arbejdsmidler i bred forstand tæller arbejdsprocessen alle objektive betingelser, der i det hele taget skal være opfyldt, for at processen kan finde sted. De indgår ikke direkte i processen, men uden dem kan den slet ikke eller kun på ufuldkommen måde finde sted. Det almindeligste arbejdsmiddel af denne art er jorden, da den skaffer arbejderen et locus standi (ståsted) og et virkefelt for processen (field of employment). Arbejdsmidler af denne art, der er resultatet af tidligere arbejde, er f.eks. værkstæder, kanaler, veje o.s.v."(Kap.I,2,306)*

b) Arbejdsmidler i snævrere forstand deltager derimod direkte i arbejdsprocessen, indgår direkte i den. Dette gælder såvel arbejdsmidler i snævreste forstand (se nedenfor) som arbejds-genstande. Tilsammen kan de derfor betegnes som produktionsmidler -når man nemlig betragter arbejdsprocessen ud fra dens resultat:

"Betrakter man hele processen set ud fra resultatet eller produktet, så fremtræder arbejdsmidler og arbejds-genstande som produktionsmidler (note:Det synes paradoksalt at kalde f.eks. fisken der endnu ikke er fanget, for et produktionsmiddel for fiskeriet. Men indtil nu er den kunst ikke opfundet at fange fisk i vandløb, hvor de ikke findes)"(Kap.I,2,306)

c) I snævreste forstand.

"Arbejdsmidlet (arbejdsredskabet) er en ting eller et kompleks af ting som arbejderen skyder ind mellem sig og arbejds-genstanden, og som tjener ham som leder af sin aktivitet på denne genstand. Ved at udnytte tingenes mekaniske, fysiske og kemiske egenskaber får han dem til at indvirke på andre ting i overensstemmelse med sin vilje"(Kap.I,2,304).

Der er altså slet ikke udelukkende tale om mekaniske virkninger, tilføjer Wittfogel (515 G).

Igen rejser sig spørgsmålet om betydningen af den samfundsmæssige side:

"Består da samtlige arbejdsmidler, som mennesket i sit samfundsmæssige arbejde anvender, af indretninger, som er resultater af en arbejdsproces? Skal med andre ord samtlige produktionsmidler gælde som samfundsmæssige"?(515f G)

Dette er åbenbart opfattelsen hos dem, som opfatter produktivkræfterne som blot og bar teknik, eller mener -på en i sidste konsekvens idealistisk måde- at udviklingen bestemmes i det væsentlige ud fra naturerkendelsen og dens teknologiske anvendelse, som f.eks. Kautsky gjorde det i 1927.

Men Marx' opfattelse var en anden:

"Man behøver blot omhyggeligt at læse det klassiske kapitel om arbejdsprocessen i Kapitalens første bind, så bliver Marx' opfattelse helt klar. Jorden byder sig frem som 'oprindeligt arsenal af arbejdsmidler' for mennesket. Her finder altså det primitive menneske de arbejdsmidler, som det kan anvende, uden at forandre dem gennem arbejdet. På et højere trin i udviklingen bliver så jorden selv et arbejdsmiddel for mennesket, nemlig i landbruget. For at kunne udnytte dette kræves der ganske vist en 'hel række andre arbejdsmidler' -her rører vi ved det historiske moment, som ibor samtlige naturelementer af produktionen men under disse forudsætninger er denne 'produktionsagent' med største styrke virksom i landbruget. Produktionsagenten jorden er imidlertid naturmæssig: Selv samfundsmæssigt-historiske modifikationer ophæver ikke dens naturmæssighed, men lader kun en ny højere - eller lavere - form opstå. Da mennesket ikke skaber jordens frugtbarhed, men kun overtager og udnytter den, betyder den for jordens besidder et arbejdsmiddel, som naturen gratis stiller ham til rådighed, en "naturgave", netop en 'naturens produktivkraft'."(516f G)

I denne henseende sammenlignede Marx ligefrem jordens frugtbarhed med en maskine, som til forskel fra industrielle maskiner ikke koster noget i sig selv.

"Ved siden af jorden nævner Marx vandet som et vigtigt naturmæssigt arbejdsmiddel. På de forskellige trin af produktionen bruges vandet på forskellige måde som middel i produktionen

nen De forskellige øvrige naturmæssige produktivkræfter, såsom energien af kul, af vanddamp, af metallerne og af elektriciteten, hvis naturlige rigdom på højere historietrin bliver afgørende, koster som sådanne lige så lidt noget, som den naturlige jordfrugtbarhed eller de brugbare egenskaber af vandet; dog kræves der til deres udnyttelse - og netop derfor bliver disse først virksomme på et højere trin af økonomisk udvikling - på lignende måde som til den landbrugsmæssige aktivisering af jordfrugtbarheden, bestemte, samfundsmæssigt producerede, altså kostende produktivkræfter. Problemet med forholdet mellem de naturbetingede og de samfundsmæssigt udviklede produktivkræfter (hvis bestemmelse vores undersøgelse i sidste instans er rettet imod) træder her påny allerstærkest frem" (519f G).

2.A.1-3. SAMMENFATNING.

Svaret på denne centrale problemstilling i Wittfogels undersøgelse kan på dens nuværende trin formuleres på denne måde, at sammenhængen mellem de enkle momenter mere eller mindre afgørende betydning for økonomisk udvikling påvises, og at der tages højde for den principielle funktionsforskel mellem deres samfundsmæssige og naturmæssige side ('bevægende aktivitet og passiv retningsbestemmelse'):

"Indenfor helheden af de samfundsmæssige produktivkræfter udvikler den subjektiv-personlige del (arbejds kvalifikation og -organisation) sig, foruden i biting, altid i sammenhæng med og i afhængighed af de saglige produktionsbetingelser (se afsnittet om begrebet produktionsmåde). De saglige betingelser for produktionen, den såkaldte teknik, bliver dog i deres karakter, deres sammensætning bestemt 'gennem ydre betingelser (naturlove)' Såvel i struktureringen af de 'ledende' midler af dets arbejde (arbejds midler i snæverste forstand) som i selve den samfundsmæssige arbejdsaktivitet, som gennemføres ved hjælp af dem, afhænger mennesket af den 'ydre verden, naturen' og 'lader sin aktivitet bestemme af den'. Lovene for denne ydre, naturmæssige verden danner 'grundlaget for menneskets formålstjenlige aktivitet'. Marxistisk opfattet, kan en sådan

bestemthed kun betyde, at det er udviklingens gang, der bestemmes: Tilblivelsen af de samfundsmæssige produktivkræfter, især deres saglige kerne, teknikken, bestemmes gennem strukturen af de til enhver tid aktuelle naturmomenter"(473).

-Dette fører til følgende konklusion:

"Hvilke naturbetingede momenter det samfundsmæssigt arbejdende menneske til enhver tid 'anslår', bestemmes ganske vist af helheden af de samfundsmæssigt udviklede produktivkræfter (arbejdsevne, videnskab og dens teknologiske anvendelighed, arbejdsorganisation, omfang og virksomhed af de producerede produktionsmidler). I hvilken retning derimod ændringen af arbejdsprocessen i dens samfundsmæssige form kan foregå - og om en sådan ændring overhovedet foregår - er derimod ikke henvist til det producerende menneskes vilkårlighed, men afhænger af beskaffenheden, righoldigheden og kombinationen af de naturbetingede produktivkræfter, som i øjeblikket samfundsmæssigt er 'opnåelige'"(474).

"Heraf følger, at enhver analyse af økonomisk udvikling, som udelukkende omhandler den samfundsmæssige side af spørgsmålet, er ufuldstændig, lemlæstet og forkert. Ifølge Marx og Engels må der tages udgangspunkt i den 'virkelige produktionsproces', i stofskiftet mellem det samfundsmæssigt arbejdende menneske og naturen. 'Hele den hidtidige historieopfattelse har enten helt og holdent ladet denne virkelige basis af historien ude af betragtning eller har kun behandlet den som en biting (...) Forholdet mellem mennesket og naturen er herved udelukket fra historien, hvorved modsætningen mellem natur og historie bliver frembragt'"(474f).

Dette gjaldt ifølge Wittfogel ikke blot størstedelen af den ikke-marxistiske økonomiske historievidenskab; næsten samtlig af de arbejder, som kom fra tilhængere af marxisme, opfyldte heller ikke de af Marx opstillede krav.

2.B. BETYDNINGEN AF BEGREBET PRODUKTIONSMÅDE

(Følgende er en direkte oversættelse af siderne 475-486; noter hertil findes s.129).

Sidstnævnte hænger sammen med, at placeringen og betydningen af, hvad Marx kalder 'produktionsmåde', den 'materielle produktionsmåde', det 'materielle livs produktionsmåde'⁴⁸, næsten aldrig er blevet opfattet helt i Marx' ånd. Enten blev Marx' kernetanker udvisket ved dette begrebs analyse, under henvisning til alt, hvad dertil hører, og i polemik med en i bund og grund falsk 'teknicistisk' opfattelse, - hvilket medførte forsømmelse af begrebet ved den konkrete samfundsundersøgelse (Cunow)⁴⁹. Eller også bliver begrebet, hvis samfundsmæssige side man påstår er den 'overvejende', skubbet til en underordnet plads i fremstillingens helhedssystem, således at sammenhængen med begrebet produktivkræfterne, såvel som med produktionsforholdene ikke træder klart frem (Kautsky)⁵⁰. Eller begrebet produktionsmåde bliver simpelt hen slået sammen med begrebet produktionsforhold (senest hos Thalheimer og Mannheim)⁵¹. Overfor dette må man henvide til, at produktionsmåde og produktionsforhold hos Marx er to kategorier, der ubetinget må adskilles (hvad der dog ikke ophæver deres dialektiske sammenhæng). Og produktionsmåden er ifølge Marx' materialistiske opfattelse det bestemmende moment, udfra hvilket produktionsforholdenes art og ændring afledes⁵².

Produktionsmåden er enheden af de saglige og personlige produktivkræfter i den konkrete, samlede produktionsproces i en bestemt samfundsepoke. Produktionsmåden er den form og måde, hvorpå de samfundsmæssigt arbejdende mennesker til enhver tid vinder til livets opretholdelse⁵³. Naturligvis kan de kun vinde til livets opretholdelse når de arbejder samfundsmæssigt. Men den menneskelige arbejdskrafts organisation og kvalifikation afhænger af arbejdets 'genstandsmæssige organer' - at opgive disse tanker betyder at opgive Marx' materialisme på et afgørende sted⁵⁴.

Den 'unge' Marx er gået ind for 'Teorien om bestemmelse af arbejdsorganisationen via produktionsmidlet'⁵⁵ med samme beslutsomhed som den senere Marx er gået ind for den i 'teorier om

merværdien', og i 'kapitalen'⁵⁶. Det ville ganske vist være udialektisk i denne sammenhæng at overse den tilbagevirkning, der udgår fra den personlige til den genstandsmæssige side; imidlertid betyder det, at det materialistiske grundforhold udviskes, når man, i berettiget afværgelse mod det 'teknici-stiske' standpunkt, slet og ret, og uden fremhævelse af den primære virkningssammenhæng, erklærer om de forskellige produktionselementer; de tekniske og de øvrige: "*De betinger, og har indflydelse på hinanden*"⁵⁸. Produktionsmåden er "den virkelige produktionsproces"⁵⁹, d.v.s. helheden af de væsentlige elementer i 'stofudvekslingen' mellem mennesket og naturen til enhver tid - med betoning af processens saglige side, den side, hvis karakter ifølge Hegel, Marx og Lenin fuldstændig er betinget af de ydre betingelser, af naturens mekanisk-ke-miske lovmæssigheder.

I begrebet produktionsmåde står forholdet mellem det samfundsmæssigt arbejdende menneske og naturen i forgrunden, skønt også det samfundsmæssige moment nødvendigtvis er inkluderet. I begrebet produktionsforhold står den samfundsmæssige side af sagen i forgrunden, skønt også den arbejdstekniske, mod naturen rettede side er og må være taget med. Den ene side, den naturmæssige, er den bestemmende, den anden side, den samfundsmæssige, er den bestemte (den afledede).

Den helt igennem centrale placering af den materielle produktionsmåde i Marx' systematiske historieanalyse er dermed givet. I Marx' centrale formuleringer er der til stadighed først og fremmest tale om forholdet mellem det samfundsmæssigt arbejdende menneske og naturen; og så først kommer forholdet mellem mennesker på tale. Produktionsmåden bliver fixeret, sat på plads, først. Hertil 'svarer' til enhver tid bestemte produktionsforhold. I "*Den Tyske Ideologi*" bliver "*den ene side af den menneskelige aktivitet, bearbejdningen af naturen gennem mennesket*", først behandlet. "*Den anden side, bearbejdningen af mennesket gennem mennesker*" bliver derefter føjet til.⁶⁰ I den 'virkelige produktionsproces' består der "*et historisk skabt forhold til naturen og mellem individerne indbyrdes*". I 'Kapitalen' hedder det: "*.....helheden af disse relationer* ,

hvori produktionens bærere befinder sig i forhold til naturen og til hinanden; altså de relationer, som de producerer i - den-
ne helhed er netop samfundet, betragtet fra dets økonomiske
side".

Og endelig om sammenhængen mellem produktionsmåde og produk-
tionsforhold (hvor det bemærkes, at sidstnævnte kan betragtes
både i bred og i snæver betydning): "...med ændringen af pro-
duktionsmåden, den måde, hvorpå de vinder til livets oprethol-
delse, forandrer de alle deres samfundsmæssige forhold"⁶³ (pro-
duktionsforhold i bred betydning). "Det materielle livs pro-
duktionsmåde betinger den sociale livsproces"⁶⁴ (ditto). "Ved
papirproduktionen kan forskellen mellem forskellige produktions-
måder på basis af forskellige produktionsmidler i det hele
taget fordelagtigt studeres i alle detaljer - såvel som sam-
menhængen mellem disse produktionsmåder og samfundsmæssige pro-
duktionsforhold."⁶⁵

"Gennem maskiner, kemiske processer og andre metoder omvælter
de (bourgeoisiet) ved hjælp af produktionens tekniske grundlag
til stadighed arbejderne funktioner og den samfundsmæssige kom-
bination af arbejdsprocesserne. De revolutionerer derved lige-
ledes til stadighed arbejdsdelingen i samfundets indre"⁶⁶ "Bour-
geoisiet kan ikke eksistere, uden til stadighed at revolutione-
re produktionsinstrumenterne; altså produktionsforholdene; alt-
så samtlige samfundsmæssige forhold"⁶⁷ (Produktionsforhold i snæ-
ver og bred forstand). "Der må nødvendigvis (.....) indtræde
en revolution i dets arbejdes produktionsbetingelser, d.v.s. i
dets produktionsmåde og som følge heraf (!) i selve arbejdspro-
cessen"⁶⁸ "Produktionen af den relative merværdi revolutionerer
helt igennem arbejdets tekniske processer og de samfundsmæssige
grupperinger"⁶⁹ "(.....) forskellen mellem to samfundsmæssige
produktionsmåder og de dertil svarende samfundsmæssige ordnin-
ger....."⁷⁰ "Den borgerlige produktionsmåde og de tilsvarende
produktions.....forhold"⁷¹ "Med de bestandige omvæltninger
i produktionsmåden, og derfor (!) i produktionsforhold,
samferdselsforhold og levemåde"⁷²

Vi kunne fortsætte længe endnu med gengivelsen af slige formu-
leringer, som især l. bind af Kapitalen indeholder rigeligt af.

Dog burde princippet -såvel som den filosofiske side af spørgsmålet- være klart. Den dialektriske materialist Marx ser den samfundsmæssige arbejdsproces foregå i afhængighed af sit endelige substrat, d.v.s. naturen. Her afgøres det, om og i hvilken retning, ændringerne i arbejdsprocessen kommer i stand. Heraf betydningen af de naturbetingede produktivkræfter. Og heraf betydningen af produktionsmåden, som enhed for alle produktivkræfter, for de aktive samfundsmæssige såvel som de passivt retningsgivende, de naturmæssige. Ingen fri vilje. Ingen vilkårlighed i den materielle produktions udvikling. Det er denne hans materialistiske uforsonlighed, der fik Marx til at betegne de store produktionsepoker som de store historiske produktionsmåder (ikke: produktionsforhold!). En epokes arbejdstekniske opbygning er dennes saglige fundament. Fra dette vokser de samfundsmæssige grundstrukturer frem. Vist har Marx med den berømte formel i 'Filosofiens Elendighed' -"håndmøllen giver et samfund med feudalisme, dampmøllen giver et samfund med industrielle kapitalister"⁷³, betonet det enkelte produktionsmiddel alt for stærkt; vist har han i 'Kapitalen', i og med at han har differentieret sit udgangspunkt, vist, at det gennemgående er mangfoldigheden af de materielle produktionsbetingelser der er afgørende, ikke et enkelt moment;⁷⁴ hvilket ikke udelukker, at ét moment nu og da kan få en særlig vigtig rolle. Men den materialistiske grundidé bliver gennem disse og lignende senere bemærkninger ikke ophævet, blot forfinet og befestet.

".....hvordan, med hvilke arbejdsmidler der produceres, dette adskiller de økonomiske epoker"⁷⁵ Denne tese står i kernen af Marx' hovedværk, i 1. bind af 'Kapitalen'. Da de naturgivne ikke-producerende arbejdsmidler hos Marx er trukket ind blandt arbejdsmidlerne, kunne han udtale sin tese uden den 'forklarende' tilføjelse, som Kautsky på grund af en ensidig forståelse troede at måtte tilføje for at retfærdiggøre Marx.⁷⁶

Lad os i denne sammenhæng endnu engang fræmhæve Marx konstateringer af, at man ved papirproduktionen fordelagtigt kunne studere "forskellen mellem de forskellige produktionsmåder på basis af forskellige produktionsmidler," med den betegnende tilføjelse: "såvel som sammenhængen mellem de samfundsmæs -

sige produktionsforhold og disse produktionsmåder (I, 558 Rh). Helhedsstrukturen af de til enhver tid aktuelle produktivkræfter bestemmer en historisk epokes økonomiske struktur. Denne helhedsstruktur sammenfattes imidlertid i produktionsmåden. En økonomisk-historisk analyse, som ikke vil svække den også af ikke-marxister igen og igen betonedede styrke i Marx' videnskabelige arbejdsværktøj,⁷⁷ men som tværtimod vil udnytte den fuldt ud, kan af denne grund ikke give sig tilfreds med 'produktionsforholds-betragtningensmåden'. Produktionsmåden skal først blotlægges. Så længe der ikke er slået ind på denne vej, har vi ingen virkelig marxistisk fremgangsmåde, men i bedste fald en tilnærmelse hertil.

Først produktionsmåden! Men inden for denne gælder det om at kaste fuldt lys på den naturbetingede del af produktivkræfterne. "*Al historieskrivning må udgå fra dette naturmæssige grundlag og dets modifikation i historiens løb gennem menneskenes aktion*"⁷⁸

Lad os se, hvad dette betyder for den konkrete opbygning af en menneskehedens økonomiske-sociale historie.

3. STAGNATION OG UDVIKLING I MENNESKEHEDENS MATERIELLE PRODUKTION.

Raceforskningens nuværende stade gør det nødvendigt for os at se bort fra en analyse af den økonomiske virkning af det, som Marx kalder den subjektive naturbestemthed.⁷⁹ Konkrete økonomisk-historiske undersøgelser viser, at betydningen af dette -iøvrigt på ingen måde stive og umodificerbare- moment fuldstændig overskygges af virkningen af de objektive naturbetingelser, således at en betragtning, der (nødtvungent) må lade det førstnævnte moment ude af betragtning, øjensynligt foregår, uden at lade større fejlkilder stå åbne.⁸⁰

Så meget desto mere påtrængende er opklaringen af spørgsmålet om i det hele taget, og i så tilfælde hvorledes, ændringen af den objektive natur gennem den historiske udvikling foregår. Kautsky hævder i sit alderdomsværk "*den for den historiske pro-*

ces afgørende betydning af teknikken og økonomien overfor naturen". Førstnævnte momenter er "vigtigere for mennesket end denne (naturen), fordi disse udgør det variable element i menneskets omverden, naturen derimod fremstår i sammenligning med det menneskelige samfund som et konstant, uforanderligt element".⁸¹

Det er netop denne stive opfattelse af forholdet mellem menneske og natur, der enten fører til en mekanisk naturalisme⁸² eller, i en falsk reaktion på en falsk forudsætning, til et tilbagefald i et idealistisk krav om menneskets viljesfrihed.⁸³ Den dialektiske betoning af det arbejdende menneskes aktivitet såvel som henvisningen til tilbagevirkningen af denne aktivitet på natursubstratet udrydder den tilsyneladende vanskelighed. Den historisk relevante natur som dette drejer sig om, og som ganske vist kun ændrer sig lidt i løbet af menneskehedens historie uden hjælp fra mennesket, bliver trods alt ikke bare som Kautsky siger, videnskabeligt set dybere begribelig med teknikkens udvikling. I processen med vekselspillet med det samfundsmæssigt arbejdende menneske ændrer selve naturen sig. Ifølge Marx og Engels, i en polemik, der lige så godt kunne have været rettet mod Kautsky, ser Feuerbach "ikke, at den sanseverden, der omgiver ham, ikke er en umiddelbart af evigheden givet og sig selv stedse lig ting, men produktet af industrien og samfundstilstanden".⁸⁵

Industri og samfundstilstand "producerer" den naturlige omverden til en ny på to forskellige måder, dels gennem transformering, dels gennem aktualisering af væsentlige træk i naturen.⁸⁶ Man ser forskellen mellem de to former af ændringen, en forskel, som ikke ophæves gennem den hyppige (ikke nødvendige!) forbindelse af disse former. Transformering af naturen er det umiddelbare resultat af det producerende menneskes arbejdsvirksomhed! Frembringelsen af en kultursteppe, kunstige sumpe, kunstvandring, opdrætning og dyrkning af bestemte dyre- og plantetyper, udryddelse af andre; skabelse af nye vandveje, udpining af agerland og værdier i undergrunden; fabrikation af et kunstigt klima o.s.v., o.s.v. Aktualisering (eller af-aktualisering) af bestemte dele eller egenskaber af naturen gælder momenter som begynder at blive vigtige for mennesket som

følge af en i løbet af arbejdsprocessen påfølgende standpunktsændring, eller som netop af denne grund ophører, at være af betydning for dets produktionsproces i fremtiden. Følgelig kan der således slet ikke være tale om at de for mennesket i arbejdsprocessen væsentlige naturmomenter er noget sig-selv-tilstadighed-værende-det samme. Naturen (kosmos) i sin helhedsstruktur ændres muligvis relativt lidt i historisk tidsrum. I forhold til det samfundsmæssigt arbejdende menneske ændrer den sig på en gennemgribende måde, såfremt der finder udvikling sted.

Såfremt der finder udvikling sted. Ganske vist forekommer aktualisering af nye naturbetingede produktivkræfter ikke uden forudgående transformering af elementer i naturen. Det omvendte gælder dog ikke. Ikke enhver transformering fører nødvendigvis til aktualisering af nye naturmomenter. Det store problem om stationære økonomier dukker her op. Australien, Afrika, Indonesien, den store orientalske kulturzone -alle disse historiske komplekser viser os produktionsorganismer som, efter en mere eller mindre vellykket udvikling, med visse undtagelser nåede en position, i hvilken de ganske vist stadig transformerede, men ikke påny aktualiserede nogle, eller i hvert fald ikke nogle væsentlige nye elementer af naturen. En universel menneskehedens økonomiske historie vil kunne fastslå, at den største del af jordens befolkning tilhører (eller i al fald har tilhørt) en af disse stationære kulturformer. Først fra Europa, det enestående gennembrudssted for den industrielle kapitalisme, er disse stagnerende produktionsorganismer, såfremt man ikke tilintetgjorde dem, blevet ført over i en ny udvikling. Der påhviler derfor den økonomiske historie den opgave ikke alene at forklare udviklingen i de forskellige samfundskomplekser, men også de for det historiske helhedsbillede ikke mindre betydningsfulde forekomster af ikke-videre udvikling, af stagnation.

Ikke enhver transformation af naturstof til menneskelig brugsværdi fører til nyttiggørelse af nye naturkræfter og gør nye sider af naturen aktuel for arbejdsprocessen. Ganske vist finder der ingen aktualisering sted uden den samfundsmæssige pro-

duktionsproces, ligegyldigt på hvilket trin den befinder sig. Men arbejdet alene er ikke nok. Arbejdet må bibringes muligheden for en tilsvarende ny slags virksomhed. Hvor dette ikke er tilfældet, står produktionsprocessen i stampe. Der finder da ingen udvikling sted, men kun gentagelse. Historisk sett Stag-nation.

En samfundsmæssig organisme er klatret op til et bestemt pro- duktionstrin, det være sig jagt og samlervirksomhed, kvægavl, eller planteavl. Begyndelsen på udøvelsen af en ny produktions- måde betyder naturligvis på ingen måde den alsidige udnyttel- se med det samme. En modningstid følger. Enten udføres denne modning på den måde, at kun kvalitativt beslægtede elementer, bliver nyttiggjort under det videre fremskridt nærmere be- stemt ved at det kvantitative fremskridt ikke opnår en ny kvalitets- terskelværdi. (Det er denne proces. som Müller-Lyer har gi- vet navnet 'Lateral udvikling'⁸⁷). Eller også muliggør modningen overgangen til væsentligt nye elementer. Noget, man kunne kal- de 'vertikal udvikling', en udvikling i mere snæver og egent- lig forstand, finder sted. I det andet tilfælde lykkedes det at stille nye naturkræfter i produktionens tjeneste, det være sig formeringsevnen hos dyr og planter, eller mekaniske eller kemiske egenskaber i industrielt udnyttelige stoffer. Hvornår er dette ikke muligt?

I. Modningsprocessen bliver -på hvilket trin er ligegyldigt- hængende i ^{ved siden} lateral udvikling, enten fordi nye naturbetingede produktivkræfter, på hvilke de samfundsmæssige produktivkræf- ter kunne udvikle sig, ikke til stede.

II. Eller også forefindes der nye naturkræfter, som under andre omstændigheder er blevet gjort tilgængelige af andre produktionsmåder. Dog viser det sig, at de ikke er aktualiser- bare på grund af en ganske bestemt struktur i produktivkræf- terne indenfor den her opnåede produktionsmåde. Dette kan -a- være begrundet i strukturen i den hidtil dominerende pro- duktionsart selv (som f.eks i egenarten af dem med såaver drevne landbrugsøkonomi i den senere oldtid), eller det kan -b- have sin grund i specifikke antagonistiske relationer mel- lem den hidtil herskende produktionssfære og den nye, der er

i sin vorden (problemet med udviklingen af den industrielle kapitalisme i skødet på de store asiatiske landbrugssamfund). Den konkrete historie-forskning må fremskaffe oplysninger om, hvilke af de nævnte tilfælde (I, II a eller b) det til enhver tid drejer sig om.

Hvis den stofvekselmæssige proces i det historisk bestemte samfundsmæssige arbejde fører til åbning af nye sider (egenskaber) af naturen i sin transformation af naturen, så fremkommer der nyt, (forudsat det kvalitativt nye er 1) væsentligt for modifikation af arbejdsprocessen, og 2) ikke kun tilfældigt, men til stede i almindelighed) et nyt syn på naturen for mennesket der er blevet animeret til nye fornødenheder og ser nye produktions- og konsumtionsmuligheder. Denne (naturen) viser sig for ham 'fra en ny side'. Efter at ilden som et resultat af lynnedslag eller af flydende lava (eller, mindre sandsynligt, som en utilsigtet sidevirkning af borevirksomhed)⁸⁸ éngang var kommet i primitive gruppers besiddelse, blev fuldstændigt nye træk af naturen 'aktuelle' - som træ til brændstof eller til fyrstikker og bestemte terrænkonstellationer som brandbeskyttende.

Efter at bestemte aktiviteter i en opblomstrende samlerøkonomi - måske: dannelsen af forråd - havde ført til forståelse af muligheden for vilkårlig reproduktion af nytteplanter, trådte for de mennesker, der kastede sig over den nye produktionsart hidtil mere eller mindre irrelevante momenter så som jordkvalitet og bestemte planters reproducerbarhed, i forgrunden af deres interesse, af deres skiftende samfundsmæssige arbejde. Den samme proces gentager sig ved overgangen til kvægavl, til kunstvandning. Primitivt agerbrug udviklede sig til anvendelse af vandtilførsel. Det gode resultat fastholder behovet. Fra dette tidspunkt revolutionerer naturens struktur sig (ikke: 'for sig selv', men for det arbejdende menneske på netop dette trin). Regn, vandløb, vindsystem, og grundvand får nu en revolutionerende ny nytteværdi for et samfund af landbrugsproducenter. En flod, som man før i tiden havde undgået som noget ligegyldigt eller som en fjende, bliver nu opsøgt, omhyggeligt iagttaget, taget i tjeneste. Aktualiseringen af floder og ha-

ve for vandtransport er et af de få skoleeksempler fra den gangse økonomi og kulturgeografi, et skoleeksempel der betegnedes nok stammer fra 'handelssfæren'. Udviklingen af fiberforarbejdningen indtil uldspinderiets og uldvæveriets gennembrud, medfører ikke alene, at bestemte dyrearter trænges i forgrunden, men dette gælder samtidig de landskabsdele der egner sig for deres avl. Hvad denne aktualisering af tidligere agerland til fåregræsning kunne betyde økonomisk, beviser Englands og Spaniens historie. De forrige århundredes industrielle historie er historien om en almen aktualisering af kul og en delvis af- og genaktualisering af jern (England) i sammenhæng med en nedgang i anvendelsen af træ i jernværker og overgangen til jernforarbejdning med kul. Udviklingen af den mekanisk-elektriske kraftudvindingsindustri har først gjort faldende vand aktuelt (vandmøller), dernæst uaktuelt (dampmaskinen) og igen aktuelt (turbinen). Intet er altså mere fejlagtigt, end antagelsen, at naturen op gennem den økonomiske historie, som en konstant faktor, forbliver sig selv stedse lig. Den ændrer sig, i det mindste på én måde, ved fortsat udvikling sågar på to forskellige måder. Det grundlæggende forhold får en ny skikkelse gennem disse ændringer der stammer fra det arbejdende menneskes aktivitet, men bliver på ingen måde ophævet. Ingen viljesfrihed, heller ikke for det tekniske, det produktionsmæssigt beskæftigede menneske. Lad mennesket på sin færd gennem bjergene transformere landskabet til en ny skikkelse. Lad mennesket, efter hvergang det har sprængt fortsættelsen af vejen i klippen, se hen over nye arbejdsopgaver, nye vidder. Dets vej bliver nødt til at tilpasse sig bjergenes 'passive' struktur. Og tager han sin vej gennem luften, gør han det, ikke vilkårligt, men gennem udnyttelsen af indsigt i nye, dybere, og mere komplicerede strukturlove i naturen. Dette er den ligeså dialektiske som materialistiske begrebsbestemmelse af den Marx'ske historieopfattelse.⁸⁹

NOTER (fra afsnit 2.B og 3.)

- 48) Marx, *Filosofiens Elendighed*, PAX; II, 128; *Kapitalen I*, 3, s. 689, note 390 (Rh) Forord Til Kritiken af den Politiske Økonomi, Udv. Skr., Tiden, I, s. 356
- 49) H. Cunow (1921), især II, s. 148ff. I sine etnologiske skrifter arbejder Cunow ikke med begrebet produktionsmåde. Jfr. f.eks. Cunow (1894), Cunow (1896) (Her bliver inkasamfundets agrare produktionsmåde ganske vist beskrevet, men først i 5. kapitel, s. 72ff og uden forsøg på at aflede de samfundsmæssige forhold af produktionsmåden). På lignende måde i Cunow (1913). Produktionsmåden hos de grupper og stammer, som Cunow undersøger for religiøse forestillinger, omtales i det hele taget kun som noget underordnet, i den udstrækning den overhovedet nævnes. I højere grad fremhæver forfatteren naturforholdene som grundlag for den økonomiske udvikling i Cunow (1926); ganske vist kun for de primitive samfunds økonomiske liv. Men også her følger han ikke de marxistiske kategorier, hvilket har til følge, at selv der, hvor der tages hensyn til naturmomentet, sker det på en kaotisk måde, ikke meget anderledes end de gamle geografiske materialister også har gjort, i den udstrækning de fremdrog det økonomiske. Således stiller Cunow overhovedet ikke spørgsmålet om grunden til Australnegrenes stagnation (I, s. 77ff). Ved behandling af Nordamerikas jægerfolk ser han kun deres rigdom på levnedsmidler (I, s. 169ff og 227ff). Det af Marx samtidigt stillede spørgsmål om det naturlige grundlag for arbejdsmidler - her: sten, i modsætning til Sydamerika - indlemmer han ikke i sin problemstilling. Ganske i de gamle materialisters ånd træder hos Cunow ved undersøgelsen af højere samfundsformer problemet med naturgrundlaget for deres udvikling mere og mere tilbage. Ved Perukulturen bliver omtalen af kunstvandingsekonomiens naturgrundlag og skildringen af selve denne økonomi hæftet på fremstillingen af den sociale orden (I, s. 293ff). Ved analysen af den romerske agrarudvikling, inklusive slavelandbruget, ved undersøgelsen af oldindiske agrarforhold eller ved beskrivelsen af Englands industrielle udvikling bliver der så godt som ikke mere tale om noget naturgrundlag (II, s. 56, 27ff, 32; III, s. 440, 472, 479). I Englands tilfælde fører denne, Cunows, fremgangsmåde til håndgribelige unøjagtigheder, i Indiens tilfælde til en fuldstændig fejlanalyse.
- 50) K. Kautsky (1927), I, s. 737ff. Efter at Kautsky har talt om 'tilpasningen til naturen' og efter han har tilegnet teknikken et helt afsnit på 16 kapitler, beskæftiger han sig i afsnittet 'økonomien' i et fire sider langt kapitel med spørgsmålet om produktionsmåden.
- 51) A. Thalheimer (1928), s. 134. K. Mannheim (1929), s. 92ff.
- 52) Bucharins stilling adskiller sig fra de førnævnte på en række punkter (se 733 G, note). Dog har lige netop også han ved undersøgelsen af de enkelte elementer i produktionsprocessen forsømt en præcisering af begrebet produktionsmåde (Bucharin (1921), s. 121ff; (1969), s. 111ff).
- 53) Marx, *Filosofiens Elendighed*, II, 128; *Kapitalen I*, 1, s. 182f, note 33 (Rh)
- 54) Marx, *Theorien über den Mehrwert*, MEW 26.3, s. 289
- 55) Brev Marx' til Engels, 7. juli 1866, MEW 31, s. 234 (brev nr. 117) Fremhævelse i originalen.
- 56) *Filosofiens Elendighed*, s. 128 (PAX II); Angående den 'ældre' Marx se 121 G o.å. st.
- 57) De 'tre grundlæggende elementer i arbejdsprocessen' er ifølge Cunow: arbejdskraft, natur og teknik (Cunow (1921), II, s. 163). At denne formel ikke dækker over de enkle elementer i arbejdsprocessen som Marx' formel og at de samtidig er sagligt urigtige, har vi eftervist i vores flere gange nævnte artikel (507ff G).
- 58) Cunow (1921), II, s. 165

- 59) Marx/Engels, Den tyske ideologi, udv.Sør.,s.115
 60) s.st.,s.77(PAX II) 61) s.st.,s.116(udv.Sør.)62) Kapitalen III,2,353(Rh)
 63) Filos.Elend.,128 64) Til Kritiken af den Politiske Økonomi,Forord,
 Udv.Skr., Tiden, I, s.356 65) Kapitalen I,3,558 (Rh)
 66) s.st.,I,3,693(Rh) 67) s.st.,s.693; citeret fra 'Det kommunistiske
 partis manifest' (jfr. dette, udg. Tiden, Udv.Skr., I, 29).
 68) Kapitalen I,2,473 69) s.st.,I,3,724 70) Kapitalen III,3,775
 71) Theorien über den Mehrwert, III, s. 422 72) s.st.,s. 437
 73) Filos.Elend.,s.128 74) Kapitalen I,3,728(?) 75) s.st.,I,2,305
 76) Kautsky(udg.1910),s.113-117. Jfr. også de afsvækkelser, som Kautsky
 gør i sit alderdomsværk om den historiske materialisme (Kautsky (1927),
 I,s.741). Der undgås i begge tilfælde en klar stillingtagen til de af-
 gørende teser hos Marx. At Kautsky i grunden havde den mening, at Marx'
 opfattelse var 'teknicistisk', lader sig slutte ud fra den omstændig-
 hed, at han i sit forord til Gorters skrift om den historiske materia-
 lisme (Gorter(1918)) ikke med et eneste ord gjorde indsigelser mod
 Gorters teknicistiske fremstilling af den historiske materialisme.
 Mod ligestillingen af produktionsmåde og teknik, som den findes hos
 Gorter, har Cunow med rette gjort indsigelse (Cunow (1921),II,s.224).

Vi behøver forhåbentlig ikke yderligere at påvise, at vor opfattelse, som i produktionsmåden ser enheden af saglige og personlige produktivkræfter og igen indenfor de saglige elementer et helt bestemt forhold mellem deres naturmæssige og samfundsmæssige del, ikke på nogen måde har noget at gøre med nogen som helst form for teknicisme på trods af vores betoning af de materialistiske virkningsforhold.

- 77) Vi erindrer om Max Webers henvisninger til "den eminente, ja enestående heuristiske betydning" af alle "specifikt marxistiske love" og udviklingskonstruktioner, hvis idealtypiske udlægning gennem M.Weber ikke skal diskuteres her (M.Weber(1922),s.205). Vi erindrer om Troeltsch' tilnærmelse til den historiske materialismes grundformel (Troeltsch(1922), f.eks. s.344ff og 756). Vi erindrer endelig om Sombarts forord til det tredje bind af hans 'Der moderne Kapitalismus' (1928), hvor Sombart forklarer: "Med sin geniale problemformulering har han (Marx) for hundrede år frem i tiden vist den økonomiske videnskab vejen fremad for en frugtbar forskning. Alle socialøkonomer, som ikke vidste at tilegne sig denne problemformulering, var fordømt til ufrugtbarheden, som vi allerede i dag med sikkerhed kan fastslå" (Sombart(1928),III,1,s.XIX).
- 78) Marx/Engels, Den tyske ideologi, udv.Sør.,s.97 .
- 79) Einleitung ,Zur Kritik der politischen Ökonomie, MEW, bd.13, især s.640
 Angående flere udtalelser af Marx og Engels om dette spørgsmål se 509ff G
- 80) Jfr. Wittfogel(1931), "Die anthropologischen Grundlagen",s.8-21; derudover: "Die Qualifikation der chinesischen Arbeitskraft",S.132-152.
- 81) Kautsky(1927),I,s.866ff. På lignende måde argumenterer også Bucharin, når han erklærer: "Netop de elementer, som af sig selv forekommer i naturen, er der bestandig, mere eller mindre. Disse kan altså ikke forklare forandringerne" (Bucharin(1921),s.133; (1969),s.121).
- 82) "Den naturalistiske opfattelse af historien, som den forekommer mere eller mindre hos f.eks. Draper o.a. naturforskere, som hævder at naturen udelukkende virker ind på mennesket, som hævder at naturbetingelserne overalt udelukkende betinger dets historiske udvikling, er der-

for ensidig og glemmer, at mennesket også virker tilbage på naturen, forandrer den, skaber sig nye eksistensbetingelser" (F.Engels, *Dialektik und Natur* (udg.1927),s.165).

- 83) Medmindre natursiden i overensstemmelse med de ovenfor gengivne tanker af Hegel og Lenin bliver anerkendt som det i sidste instans bestemte, fører teknikismen dens tilhængere ud i en position, hvis nødvendige konsekvens er postulatet om den frie vilje. Bucharin fornemmer det særdeles godt. Efter at han har sagt: "Det er den samfundsmæssige teknik, som forandres", tilføjer han i bisætningen: "som naturligvis tilpasser sig efter, hvad der forefindes i naturen" (s.st.). Bisætninger af den slags er vist meget betegnende for, at en teoretiker fornemmer urigtigheden af sin position, men naturligvis er de ikke tilstrækkelige til at ophæve den falske teknicietiske tese, som opstilles i hovedsætningerne og som bærer hele tankegangen.
- 84) Kautsky(1927),s.869 | 85) Marx/Engels, *Die deutsche Ideologie, Werke*, Dietz, bd.3, s. 43 ; MEA s.242
- 86) Om Marx' og Engels' stillingtagen til dette problem vil vi udtale os mere indgående et andet sted. Ved siden af de udtalelser, som blev nævnt i de foregående noter, burde man sammenligne de vigtige principielle udsagn af Marx i hans brev til Engels af 3. oktober 1866 (se MEW 31,s.257f,nr131).Her bliver især også aktualiseringsmomentet fremhævet. Begreberne 'transformering' og 'aktualisering', som skal kendetegne begge de to væsentlige former for ændring af naturen i historieforløbet, stammer fra os.
- 87) F.Müller-Lyer(1918),s.224ff. Problemet med sammenhængen -eller eventuelt af manglen på sammenhængen- mellem transformering og aktualisering på den måde vi har omtalt det har Müller-Lyer dog ikke set, i hvert fald ikke på en begrebslig klar måde, som ville have været ledetråd for hans analyse.
- 88) K.Weule(1921),s.56ff. H.Klaatsch (udg.1924),Koppel, s.99ff. K.v.d.Steinen(1894),s.212ff. Selvom tæmningen af ilden ikke umiddelbart skulle være vokset frem af produktionsprocessen på den måde, den Kuhnske teori antog, bliver den kendsgerning stående, at ilden først er blevet aktuel for mennesker på et helt bestemt trin i udviklingen af den samfundsmæssige produktion. Den systematiske anvendelse af ilden må ubetinget anses som en modning af den før opnåede produktionsmåde.
- 89) Kulturgeografen er nødt til at tilslutte sig denne opfattelse, hvor han tænker konkret. Således fremhæver Ratzel fuldstændig med rette, at "forskellen mellem natur- og kulturfolk ikke skal søges i graden, men i arten af den før omtalte sammenhæng med naturen. Kulturen er i naturfrihed ikke forstået som en fuldstændig løsrivelse, men som en mangfoldig, videre og bredere forbindelse...Idet vi udbytter og studerer den mere indgående, bliver vi ikke friere fra naturen i almindelighed, vi laver os bare mere uafhængige af enkelte tilfælde af dens væsen eller dens gang, idet vi mangfoldiggør forbindelserne" (Ratzel (udg.1921),I,s.41). Den overensstemmelse, vi her tilkendegiver, med én af Ratzels tanker udelukker ikke en kritisk stillingtagen til hans historiefilosofiskehelhedssystem (jfr. 26ff G).

LITTERATUR

(KB: Signatur ved Det Kongelige Bibliotek)

- N.I.BUCHARIN(1922): Theorie des historischen Materialismus; Verlag der Kommunistischen Internationale, Hamburg
 Reprint(1971): Politladen Reprint Nr.1, Erlangen
 Svensk udg.(1923): Den materialistiska historieuppfattningen, Stockholm (KB: 144,- 26b)
 Engelsk udg.(1969): Historical materialism, Ann Arbor/Mich./USA (KB: e1-73-27)
- Heinrich CUNOW(1894): Die Verwandtschaftsorganisation der Australneger, Stuttgart (KB: 165,-1661)
 d.s. (1896): Die soziale Verfassung des Inkareiches, Stuttgart (KB: 165,-136)
 d.s. (1913): Ursprung der Religion und des Gottesglaubens, Berlin (KB: etn/pm)
 d.s. (1921): Die Marxsche Geschichts-,Gesellschafts-und Staatstheorie (KB: Sfv I.-52) Berlin
 d.s. (1926): Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, 3 bd., Berlin (KB: Sfv II,76)
- Friedrich ENGELS(udg.1971): Arbejdets rolle ved abens forvandling til menneske, i: Marx/Engels,udv.skrifter,bd.II, København, Tiden, s.75-87
- Hermann GORTER(1918): Der historische Materialismus, Stuttgart
 Dansk udg.(1918): Den historiske materialisme, København, Kria (KB: Kat.16,s.250 g; udlånes ikke)
- Günter HEYDEN(1958): Kritik der deutschen Geopolitik; udg. af Institut für Gesellschaftswissenschaften ved SEDs centralkomité, Berlin, Dietz
- Karl KAUTSKY(udgave 1910): Ethik und materialistische Geschichtsauffassung, d.s. (1927): Die materialistische Geschichtsauffassung, Stuttgart (KB: 144, 26 b) Berlin
- Hermann KLAATSCH(21922): Der Werdegang der Menschheit und die Entstehung der Kultur, Berlin
 Dansk udg.(1924): Menneskets og kulturens opstaaen og udvikling, København, Koppel (KB: 30¹, -50)
- Vladimir I.LENIN(udg.1961): Zur Kritik der Hegelschen 'Wissenschaft der Logik'; i: Aus dem philosophischen Nachlass, Berlin, Dietz, s.lff
- Karl MANNHEIM(1929): Ideologie und Utopie (KB: Sfv I,81)
- Karl MARX(udg.1961ff): Das Kapital, bd. I-III, Werke, Dietz (MEW) bd.23-25
 Dansk udg.(1970ff): Kapitalen, bog I-III, København, Rhodos (Rh)
 d.s. (udg.1972): Das Elend der Philosophie, Werke, Dietz, bd.4, 63-182
- Norsk udg.(1970): "Fra 'Filosofiens elendighet'"; Verker i utvalg, bd.2 Oslo. Pax
 d.s. (udg.1970): Kritik af den politiske økonomi. grundrids. Udvalgt og oversat af Kjeld Schmidt; København, Rhodos

LITTERATUR (fortsat)

- d.s. (udg.1971): Zur Kritik der politischen Ökonomie, Vorwort og Einleitung; MEW bd.13,s. 615-642
- Dansk udg.(1971): Til Kritikken af den politiske økonomi, Forord;Marx/Engels, udvalgte skrifter, 2 bd., København, Tiden,354ff
- d.s. (udg. 1965): Theorien über den Merhwert; MEW, bd.26.1-3
- d.s. (udg. 1965): Brief an F.Engels vom 7.7.1866/ vom 3.10.1866; MEW, bd.31
- Karl MARX/Friedrich ENGELS (udg.1973): Die deutsche Ideologie; MEW, bd.3, s.9-530
- Dansk udg.(1970): "Af: den tyske idologi"; K.Marx, Ungdomsskrifter, udg. V.Sørensen, København, Gyldendal, s.94-129
- d.s. (udg. 1972): Das kommunistische Manifest, MEW, bd. 4, 459-493
- Dansk udg.(1971): Det kommunistiske manifest; udvalgte skrifter, 2 bb., København, Tiden, s.19-59
- Marx und Engels über Feuerbach (udg.1928), Bruchstück der Deutschen Ideologie, udg. af D. Rjazanov, Marx Engels Archiv (MEA), bd.I, Marx-Engels-Archiv(1928), udg.af D.Rjazanov; Politladen-Reprint Nr.12, s.205-306, Erlangen 1971
- Karl MARX/Friedrich ENGELS (udg.1930): Briefwechsel, bd.III(1861-67); Historisch-kritische Gesamtausgabe, udg. D.Rjazanov (MEGA), Abt.3, bd.3; Frankfurt (KB:172^{IV}, -36)
- Franz MULLER-LYER(1918): Die Zähmung der Normen; Die Entwicklungsstufen der Menschheit, bd. VI, München (KB: soc/bve)
- Friedrich RATZEL(4.1921): Anthropogeographie; Stuttgart (KB:142^{II}, 3g)
- Werner SOMBART(1928): Der moderne Kapitalismus, München-Leipzig (kb:Sfv II 271)
- Josef V. STALIN(udg.1972):Om dialektisk og historisk materialisme; i: Marxistisk-leninistiske studiebreve vr.2, udg. af KFML, s.1-27
- K. von den STEINEN (1894): Unter den Naturvölkern Zentralbrasiliens, Berlin (KB: Geogr., 3141)
- August THALHEIMER(1928): Einführung in den dialektischen Materialismus, Wien-Berlin (KB: Filos., 2490)
- Ernst TROELTSCH(1922): Der Historismus und seine Probleme, Tübingen Gesammelte Schriften, bd. 3 (KB: 172^{IV}, 212)
- Max WEBER(1922): Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis; Ges.Aufsätze zur Wissenschaftslehre, Tübingen (KB: Sfv I, 2)
- K.WEULE¹⁵(1921): Die Kultur der Kulturlosen, Stuttgart
- K.A.WITTFOGEL (1921):Die Wissenschaft der bürgerlichen Gesellschaft, Berlin, Malik
- d.s. (1924):Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Von ihren Anfängen bis zur Schwelle der grossen Revolution, Berlin, Malik (KB: Sfv II, -83 8°)

LITTERATUR (fortsat)

- d.s. (1926): Das erwachende China. Ein Abriss der Geschichte und der gegenwärtigen Probleme Chinas; Wien, Agis (Reprint PACO-press Amsterdam C 1971)
- d.s. (1927a): Sun Yat Sen. Aufzeichnungen eines chinesischen Revolutionärs; Wien-Berlin
- d.s. (1927b): Probleme der chinesischen Wirtschaftsgeschichte; i: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, bd. 57, s.289-235 (KB: Sfv II,116 8°)
- d.s. (1929): Voraussetzungen und Grundelemente der chinesischen Landwirtschaft; i: (d.s.som 1927b), bd.59,h.3,s.566-607
- d.s. (1930): Die Grundlagen der chinesischen Arbeiterbewegung; i: Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, udg.K.Grünberg, 15.årg., s.238-269 (KB: Sfv I,641)
- d.s. (1931): Wirtschaft und Gesellschaft Chinas. Versuch der wissenschaftlichen Analyse einer grossen asiatischen Agrargesellschaft. Erster Teil; Schriften des Instituts für Sozialforschung an der Universität Frankfurt am Main, bd. III, Leipzig, C.L.Hischfeld; Reprint: Junius u.å. (KB: As.,2726)
- d.s. (1935): The foundations and stages of Chinese economic history; i: Zeitschrift für Sozialforschung, årg.4,h.1, s.26-58 (alle bind KB: Sfv II,126 8°)
- d.s. (1936): Wirtschaftsgeschichtliche Grundlagen der Familienautorität; i: Autorität und Familie, bd.II,3, Paris, Alcan
- d.s. (1938a): Die Theorie der orientalischen Gesellschaft (med sammenfatning på fransk og engelsk); i: Zeitschrift für Sozialforschung, 7.årg., s.90-122
- d.s. (1938b): Bericht über eine grössere Untersuchung der sozialökonomischen Struktur Chinas; s.s. som (1938a), s.123-132
- K.A.WITTFOGEL, H.DUNCKER og A.GOLDSCHMIDT(udg.)(1930): Marxistische Arbeiterschulung. Kursus 'Geschichte der internationalen Arbeiterbewegung' og 'Politische Ökonomie', Wien-Berlin Reprint: Politladen Erlangen 1970

KARL AUGUST WITTFOGEL SOM MARXIST

K.A. Wittfogel, der blev født i 1896 i Woltersdorf ved Hannover/Tyskland, beskrev i 1924 sin udvikling fra positivistisk sociologi til dialektisk materialisme. Det havde især været studiet af byhistorien, der bestemte dette forløb. Før havde han delt opfattelsen om en unilineær historisk udvikling, som jo allerede fandtes hos Auguste Comte, grundlæggeren af den positivistisk sociologi. *"Først et mere indgående studium af de samfundsmæssige fænomener ved den ældre by i deres konkrethed har bragt forfatteren til den overbevisning, at dialektikeren Marx som på alle øvrige punkter også her har ret overfor de mekanistiske borgerlige 'sociologer', at navnlig de antikke og de østasiatiske samfundstrin må regnes som hørende til en principielt anden udviklingskategori end det, den europæiske middelalder hører til"* (Wittfogel (1924), s.17)

Hovedgenstanden for Wittfogels videnskabelige arbejder var den kinesiske udvikling, til hvis betydning han havde henvist i ord og skrift siden 1919, som han skriver i bogen "Das erwachende China" fra 1926 (s.159,note). Mens hans fremgangsmåde ved disse studier først var den kultursociologiske, vendte han sig senere til studiet af den såkaldte basis ved det kinesiske samfund. På grund af disse kundskaber blev han til en af det tyske kommunistpartis eksperter i Kina-spørgsmål, hvad der findes dokumenteret i adskillige artikler af mere dagspolitisk karakter, især i "Die Internationale", tidsskriftet for KPD's centralkomité.

Siden 1925 var Wittfogel tilknyttet Institut für Sozialforschung i Frankfurt/Main som forskningsassistent. Her fik han doktorgraden i 1928, og i dette instituts skriftrække udkom hans omfangsrige bog om "Wirtschaft und Gesellschaft Chinas" i året 1931. Fra 1935 til 1937, da instituttet var flyttet til Paris, opholdt Wittfogel sig i Kina for at forberede andet bind af sin Kina-bog som efter planen fra 1930 skulle omhandle *"klasseforhold, deres politiske udtryk, staten, samt ideologien, der vokser frem på den samfundsmæssige basis"* (Wittfogel (1931), s.XIV): Som det fremgår

af redegørelser i tidsskriftet "Zeitschrift für Sozialforschung" fra 1935 og 1938, skete undersøgelserne i instituttets regi. Tilknytningen til instituttet dokumenteredes i øvrigt også i bidraget til samlebindet "Autorität und Familie", hvori Wittfogel klart udgår fra de i sine tidligere arbejder fremsatte historisk-materialistiske opfattelser (Wittfogel (1936)).

Wittfogels arbejde om den kinesiske udvikling fik en dyb historisk aktualitet. Men hvadenten Kominterns dogmatiske bandlysning af teorierne om den asiatiske produktionsmåde var det afgørende eller det var oplevelsen af reaktionens midlertidige sejr i fascismen, hvorunder Wittfogel blev interneret i koncentrationslejre, før han emigrerede til USA i 1934, så udviklede han sig i hvert fald til en totalitær-ideolog, der satte lighedstegn mellem fascisme og stalinisme.

Fra 1937 til 1947 var Wittfogel professor ved "Institute for Social Research" og ved "Institute for Pacific Relations". Siden 1947 har han været direktør ved University of Washingtons "Chinese History Project" og fra 1947 til 1966 var han professor ved samme universitet.

I tilknytning til det foreliggende kompendium ser vi ingen grund til at redegøre for Wittfogels senere, anti-marxistiske arbejder. Disse kan efter vor opfattelse ikke være nogen hindring for at tage hans arbejder fra 20'erne og 30'erne op til diskussion. Denne diskussion drejer sig først og fremmest om det dialektiske forhold mellem samfundet og naturen. Det i denne sammenhæng relevante naturbegreb er et dialektisk materialistisk begreb: substratet for det samfundsmæssigt arbejdende menneskes aktivitet. Dette er åbenbart svært at fatte.

Vi vil derfor afslutte med følgende læserservice; Vi citerer nedenfor en kritik af Wittfogels 1929-artikel (Geopolitik, Geographischer Materialismus und Marxismus) som Günter Heyden fremfører i bogen "Kritik der deutschen Geopolitik" (Dietz Verlag, Berlin 1958):

På grund af den rolle som Wittfogel ifølge Heyden tillagde 'det geografiske miljø'

"kom han (Wittfogel, red) til den slutning, at egenarten af det geografiske miljø 'er bestemmende for ... om samfundet bevæger sig på stedet, nedad eller opad, d.v.s., om det udvikler sig til det menneskelige arbejdes lavere eller højere produktivetsformer' (735 G).

Alle disse påstande om de geografiske faktoreres bestemmende rolle i samfundslivet er ud fra den historiske materialismes standpunkt absurd, alene af den grund, at forandringerne og udviklingen i samfundet i virkeligheden foregår uforholdsmæssigt hurtigere, end forandringerne og udviklingen i det geografiske miljø, og at det er ulogisk at antage, at det der forandrer sig langsomt, skulle være årsagen til det, der forandrer sig meget hurtigt." (s. 53).

Det afsnit, hvorfra Wittfogelcitateret stammer, lyder i virkeligheden i sin helhed således:

"Når de forskelligartede funktioner af de samfunds- og naturmæssige betingelser i den materielle livsproces på marxistisk vis er klart erkendt, så bliver dermed det samfundsmæssige arbejde, den aktive side af processen, tillagt den allerhøjeste vigtighed. Uden det ville der ikke være nogen bevægelse, ingen 'uro' i menneskehedens historie. Men vi må ikke glemme, (idet vi gentager den af Marx tilbageviste fejl hos de ikke-dialektiske materialister - blot med modsat fortegn) at al menneskeligt-samfundsmæssig aktivitet er bundet til et bestemt materielt substrat, i sidste instans "naturen", hvis egenart er bestemmende for, i hvilken retning den menneskelige arbejdsaktivitet går, om samfundet bevæger sig på stedet, nedad eller opad, d.v.s. til det menneskelige arbejdes lavere eller højere produktivetsformer. Aktiv materialisme, ja. Men også : aktiv materialisme! Sådan og på ingen anden måde, må spørgsmålet om forholdet mellem menneske og natur blive besvaret, set fra det dialektisk-materialistiske standpunkt".

Heyden gør sig altså tydeligtvis skyldig i citatfusk.

Lad det nu være.

Men står det ikke klart for læseren, at den opfattelse Heyden her giver udtryk for, afslører en total manglende forståelse for dialektisk materialisme, må vi anbefale ham/hende, at starte forfra på kompendiet. Helt forfra. Med indledningen!

**DE NATURMÆSSIGE ÅRSAGER TIL DEN
ØKONOMISKE HISTORIE, II**

**Kompendium over Karl August Wittfogel: Die natürlichen Ursachen
der Wirtschaftsgeschichte**

Original: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 67. bind, 1932, hæfte 4-6 (s. 466-492, 579-609 og 711-731).

Genoptryk: Rotdruck, bind 7, 1970, og i "Marxismus und Wirtschaftsgeschichte", Junius-Drucke, Frankfurt/Main 1970, sammen med artiklen "Geopolitik, geographischer Materialismus und Marxismus" fra Unter dem Banner des Marxismus, 3. årgang, 1929, hæfte 1, 4 og 5. Citater fra denne artikel betegnes i kompendiet med 'G'.

Følgende er en fuldstændig oversættelse af Wittfogel: "De naturmæssige årsager til den økonomiske historie", kapitel 4. I Kulturgeografiske Hefter nr. 1. har vi bragt oversatte og kommenterede uddrag af de tre første kapitler. Dette nummer er genoptrykt og kan stadig købes.

Oversættere: Jesper Brandt, Rolf Czeskleba-Dupont, Niels Knap,
Rasmus Ole Rasmussen.

INDHOLDSFORTEGNELSE TIL ORIGINALEN

1. Konkret udgangspunkt: Udviklingen af den franske industri efter 1789	466
2. Natur og samfund i Marx' system	472
a. Naturlige og samfundsmæssige produktivkræfter	473
b. Betydningen af begrebet produktionsmåde	475
3. Stagnation og udvikling i menneskehedens materielle produktion	481
4. <i>Konkrete problemer ved en sammenlignende økonomisk historie, betragtet dialektisk-materialistisk</i>	486
a. <i>Den ekstraktive økonomi hos australnegrene</i>	488
b. <i>Den indianske historiekreds</i>	579
c. <i>findes ikke — gå straks videre til d.</i>	
d. <i>De store agrarsamfund i den gamle verden</i>	593
e. <i>Produktivkræfternes system i den antikke, feudale og asiatiske produktionsmåde</i>	603
f. <i>Rødderne til den industrielle kapitalisme</i>	606
g. <i>Endnu en gang angående spørgsmålet om aktivitet og retningsbestemmelse</i>	711
h. <i>Variationer og trindeling i den moderne kapitalisme</i>	714

INDLEDNING

Marxismens grundlæggere har helt afgjort vendt sig imod, at deres fremstilling af den kapitalistiske udvikling i de vestlige lande blev overført som en art historisk universalnøgle på samtlige kulturkredse. Marx' historiske skitse af kapitalismens opståen i det vestlige Europa kan og vil på ingen måde fremstå som "en uafvendelige udviklingsgang for alle folkeslag ..., uden hensyn til de særlige betingelser for deres historiske tilværelse". Historikeren ser jo dog, at "Forbavsende analoge foreteelser under forskellige historiske betingelser fører til fundamentalt forskellige udfald. Idet vi udforsker enhver af disse udviklinger hver for sig, og så sammenligner dem med hinanden, kan vi me-

get vel løse gåden. Men vi bliver aldrig i stand til at finde denne løsning ved hjælp af en overalt passende nøgle" (90).

Altså, husk: Ikke blot *udgangspunkt i produktivkræfterne* og deres øjeblikkelige sammenfatning, *produktionsmåden*, men samtidig også en *sammenlignende betragtning*. Dette er grunden til, at Marx selv igen og igen drager den feudale, den antikke, og den asiatiske produktionsmåde frem til sammenligning med den kapitalistiske (91). Dette er også grunden til, at Marx og Engels — ikke af nogen som helst humanitære lighedsideal (92) — rettede deres opmærksomhed mod undersøgelsen af primitive samfund (93). Morgans dengang epokegørende studier

er har på ingen måde givet Marx og Engels stødet til at se 'ursamfundet's betydning, disse leverede blot et bedre og mere konkret fundament for en hos Marx og Engels forlængst dannet overbevisning, idet deres erkendelsesområde udvidedes og differentieredes.

En almen (dvs. en sammenlignende) økonomisk historie, som følger dialektisk-materialistiske synspunkter, må, såfremt den vil følge det marx-engelske program, under alle omstændigheder også beskæftige sig med den materielle produktionsproces i de primitive samfund, som ikke nået til en højere udvikling i produktivkræfterne: Overgangsfund, som ikke er nået til en højere ud-

vikling i produktivkræfterne: Overgangen fra den tilegnende til den producerende produktionsmåde. Vores overblik, der kun følger hovedlinjen, er nødt til at se bort fra de forskellige afrikanske og asiatiske undergrupper. I *Australien* er befolkningen i en hel verdensdel til stadighed blevet stående på den ekstraktive økonomis trin. Lad os med tilfældet *Australien* (delområder af det indianske Amerika bør tilføjes) afprøve, hvordan den hidtidige forskning begrunder — eller ikke begrunder — egenarten af den dér herskende produktionsmåde, og hvilket svar den marx-engelske arbejdsmetode stående over for de hidtidige utilfredsstillende løsningsforsøg tillader at give.

a. DEN EKSTRAKTIVE ØKONOMI HOS AUSTRALNEGRENE

Den, der giver sig i kast med den etnologiske litteratur om Australiens indfødte befolkning med den formodning, at han her vil støde på noget i retning af en naiv materialisme, bliver skuffet. Max Schmidts beklagelse over, at "hidtil har vel ingen gren af etnologien været så forsømt, som netop den økonomiske side" (94), rammer helt afgjort også australiensforskningen. Under enorme strabadser er religion, myter, aldersbestemte sædvaner og kunst blevet undersøgt af etnologerne. Hvad angår arten af det materielle livs opretholdelse, får vi kun spredte og tilfældige bemærkninger og bliver i virkeligheden aldrig informeret på en måde, som samlet fremviser hele den samfundsøkonomiske proces. I Howitts så at sige klassiske værk "The Native Tribes of South-East Australia" (95) er 'food rules' og nogle på disse baserede økonomiske data behandlet på side 756 ff. i en del af slutkapitlet "Various

Customs"(!). Spencer & Gillens (96) standardværker går ikke anderledes frem. "The Native Tribes of Central Australia" beretter i mere end et dusin kapitler om døds-, ægteskabs- og andre ceremonier, om medicinmænd og magi. Først slutkapitlet (XIX, s. 567 ff.) indeholder et antal rent overfladisk forbundne bemærkninger om "Clothing, weapons, implements, decorative art" (!) De to forfatters andet hovedværk giver sig ligeledes først mod slutningen til at tale om "Weapons and implements" (97). Det står ikke bedre til med værkerne af Eylmann (98), Strehlow (99), Basedow (100). I Sievers & Küchentials (101), Buschans (102) og Wundts (103) *almene* fremstillinger af australnegrenes livsforhold, må vi simpelthen affinde os med angivelsen af, at der bliver jaget, samlet og — hvis det er muligt — fisket. Spørgsmålet om, *hvorfor*, dukker enten slet ikke eller kun på en helt uforbindende måde op

hos de fleste af de ovenfor nævnte, til syvende og sidst dog utvivlsomt alvorlige forskere. Derimod breder beskrivelsen, af de sociale relationer sig på den mest yppige måde (slægtskabsforhold, aldersklasser). Netop her viser endnu en gang en fremstilling af de samfundsmæssige forhold sig at være helt utilfredsstillende, når disse ikke afledes af strukturen i produktionsmåden. Cunows skrift om "Australnegrenes slægtskabsforhold" (104) falder i nøjagtig den samme grøft. Et tegn på, at man teoretisk kan bekende sig til Marx' historieopfattelse og alligevel i sin arbejdspraksis kan følge ganske andre forbilleder.

Det, at arten og udviklingen af arbejdsprocessen har noget at gøre med de til rådighed stående planter, dyr og uorganiske råstoffer — denne indsigt skinner ganske vist her og der igennem. Således hører vi om Narrinyeristammerne, at enhver af disse "plejer at fremstille lige netop de produkter, hvis fabrikation begunstiges mest af det område, stammen beboer" (105). Barcodeltaets stammer er næsten udelukkende indskrænket til brugen af rå flintestensredskaber, ikke fordi de ingen viden har om stenøksens eksistens — de kender den, og de bytter sig til en, hvis de kan — men "fordi deres område ikke leverede dem det råstof, udfra hvilket man laver sådanne økser" (106). Men ikke en gang i denne snævre forstand vover etnologen klart at anerkende det materialistiske princip. "Til en vis grad" fører Spencer & Gillen forskelligartetheden af våben og redskaber tilbage på fra- og nærværelsen af egnede råmaterialer. "Dette er dog på ingen måde det eneste bestemmende moment" (107). Læsere forventer, at disse andre bestemelsesårsager nu bliver anført. Han

venter forgæves. De to forfattere går efter deres lige så almene som forpligtende bemærkning over til andre ting uden at indløse deres forpligtelse (108).

Man har gjort sig endnu færre tanker om forholdet mellem på den ene side fauna og flora og på den anden side det opnåede produktionstrin, end om sammenhængen mellem arten af de anvendte redskaber og de forhåndenværende råstoffer — en sammenhæng, vi principielt hævder må være ubetinget forpligtende (hvilket naturligvis ikke betyder, at forarbejdningen altid skal finde sted der, hvor råstofferne findes, hånd i hånd med den primitive produktionsproces går en af produktionsprocessen fremvoksende cirkulationsproces) (109). Gennemgående bliver disse to rækker af kendsgerninger ved deres blotte eksistens simpelthen stillet side om side. N. Schmidt synes som en af de ganske få at bemærke problemet. Han skriver: "Gennem landskabets ensformighed og vandmangel og den dermed sammenhængende fattigdom på brugbare planter og større jagtdyr var australierne fra første færd stillet over for livebetingelser, som lader ethvert hurtigt tempo i kulturfremskridt udelukket" (110). Man ser: Schmidt er ikke trængt frem til fuld erkendelse af spørgsmålet. Han taler om større jagtdyr. Men hvad dyreproduktionen angår, havde kun eksistensen af tæmbar kød- og mælkeydende dyr kunnet give tilkoblingen til den højere kultur. Ligeså upræcist er det, Schmidt siger om planteverdenen. Problemet lå dog tydeligvis i, at større melholdige planter, som ville være egnede til agerbrug, manglede (111). Bag Schmidts tilføjelse, at ethvert hurtigere tempo i kulturfremskridt havde været udelukket på grund af de nævnte for-

hold, stikker en almindelig og mekanisk fremskridtstro, der måske har noget med Schelers 'Europæiske Fordom' at gøre, men derimod intet med Marx' og Engels' historieopfattelse, ifølge hvilken historien omfatter stagnation lige så meget som udvikling.

Hvad enten de australske indfødte har fået et tilskud af oversøiske folkeslag — først og fremmest malajer og papuaer — eller ikke, så synes det i hvert fald en sikker kendsgerning, at de igen et uhyre langt tidsrum har beboet det samme område (112): En kultur, der gennem så lange tidsrum på det nærmeste har holdt sig uforandret, udvikler sig imidlertid ikke, som man ifølge Schmidt skulle tro, *langsomt*, men udvikler sig derimod, efter at maksimum for de i den givne situation foreliggende muligheder en gang er blevet virkeliggjort, *overhovedet ikke*. Den stagnerer.

Ligesom Schmidt ser også Weule en vis forbindelse, dog fornægter han bevidst den materialistiske følgeslutning, som dermed trænger sig på. Javist, nok er Australien "kun meget kummerligt udstyret fra naturens side ... vegetation og fauna er fattige på brugbare planter og større jagtbare dyr" (det er nøjagtig samme uklare formel som Schmidt tilbyder). "Alligevel (ville) nyhollanderen utvivlsomt have kunnet fortsætte til højere kultrurin, hvis hans kontinent så tidligt ... og så endegyldigt var blevet afskaffet fra den øvrige menneskehed" (113). Her dukker den mekaniske isoleringsteori op, med hvilken man gerne skubber de ubekvemme udviklingsproblemer væk fra området. Udvikling? Måske, men — i naboområderne. At udviklingen til syvende og sidst på et eller andet sted vel nødvendigvis må have ganske jordnære årsager, det bliver for det meste overset,

hvis man da ikke ligefrem vil flytte udviklingens rødder væk fra produktionsfæren og over i cirkulationsfæren, i udvekslingsfæren.

Basedow har for så vidt tilføjet isoleringsteorien endnu et nyt aspekt, eftersom han af denne afleder en ringe intensitet i kampen for tilværelsen, som så igen resulterer i den ringe udvikling (114). Efter denne anskuelse skulle eskimoerne og ildlænderne, folk med ekstremt vanskelige livsbetingelser, have opbygget ganske særligt majestætiske kulturer. Basedow lukker øjnene for de af næsten alle forskere betonedede ugunstige levevilkår, under hvilke australnegeren har kæmpet og sultet gennem årtusinder. Det er åbenbart ikke større eller mindre vanskeligheder i den materielle produktionsproces, der afgør spørgsmålet om, hvorvidt og hvordan en fremadskridende udvikling finder sted, men derimod de reale omstændigheder, under hvilke produktionsprocessen foregår.

Så vidt vi ud fra litteraturen kan overskue det, har kun den betydelige Ratzel-elev *E. Ch. Semple* fremført grundprincippet for en virkelig løsning af spørgsmålet, klart materialistisk, og uden idealistisk rygdækning gennem henvisning til den frie vilje eller ved at skubbe problemet over til nabo-discipliner. "I Australien", således skriver amerikanerinden, "har manglen på blot et eneste hjemmehørende tæmbar pattedyr såvel som på alle kornarter fra starten af hæmmet udviklingen af kvæg- og landbruget hos de indfødte" (115).

Tantae molis erat ... en mand, der marcherer dårligt, eller overhovedet ikke kommer ud af stedet, bliver tilskrevet de mangfoldigste og mest komiske motiver: Han har en forkert tro. Hans hår er dårligt klippet. Han vil ik-

ke. Han har ikke de rigtige venner. Man mangler en passende omgangskreds. At der ligger et *morads* foran ham, eller at han har *klumpfod*, er en begrundelse, hvis materialisme ikke kun den gængse økonomiske videnskab, men også etnologien ængsteligt viger tilbage for.

Semples bemærkning er endnu ikke den gennemførte analyse. Til denne manglede der en differentiering i hendes arbejdsredskaber på trods af et

stærkt materialistisk instinkt. Alligevel forbliver forsøget bemærkelsesværdigt. Blandt et hav af mytiske eventyr ("og det begav sig...") hæver henvisningen til fornævnte grundlæggende sammenhæng mellem arbejdsproces og natur sig modigt og ensomt op, en sammenhæng, ud fra hvilken enhver virkelig videnskabelig forklaring af den økonomiske historie efter vor opfattelse må tage sit udgangspunkt.

b. DEN INDIANSKE HISTORIEKREDS

Selv om nogle ud fra en opfattelse modsat vores udelukker australnegrenes samfund fra en almen samfundshistorie, blot begrundet med henvisning til manglen på næsten alle historiemæssige data fra dette samfund — en kendsgerning hvorpå der som sådan ikke skal tvivles, men som naturligvis under ingen omstændighed må få en udelukkelse fra historiebilledet til følge — så falder fra første færd et sådant argument væk, når det gælder det oldamerikanske kulturområde. Her var alle forholdene, da europæerne kom, åbenbart endnu i bevægelse. Den nyere forskning tillader os at følge først og fremmest Centralamerikas (mayakulturens) historie mere end tusind år tilbage (116). De historiske ændringer (lige som også den økonomiske basis) var endnu i gang da europæerne kom. Således kom de nordamerikanske præriestammer, der levede af jagt, "stadig mere under indflydelse af den fra øst indtrængende jordbrugskultur" (117). Således kom i Mellemamerika efter en regulær tilbagegang en ny udvikling i gang (118). Således befandt først og fremmest inkariget, der først i nyere tid på forbløffende vis blev udbyttet af spaniolerne, sig ganske åbenbart

endnu ikke i stagnation. Engels henviser til de endnu ikke udnyttede muligheder på metalforarbejdningsområdet (kobber blev allerede smeltet, også bronze blev fremstillet (119), men udvinding af jern var endnu ikke igangsat. Således havde den amerikanske kulturkreds også mulighed for at nærme sig et punkt, hvor stagnation af udviklingen af de materielle produktivkræfter måtte indtræde. Dette punkt var øjensynlig endnu ikke nået. Det blev aldrig nået. "Den spanske erobring afskar ... al videre udvikling" (120).

Det drejer sig altså i tilfældet oldamerika om et samfundsmæssigt område, der også i snævrere forstand ubetinget må betegnes som 'historisk', i henhold til den via historiske kilder erkendbare udvikling. Det drejer sig endvidere om et område, hvor en mangfoldighed af forskelligartede produktionsmekanismer var virksomme side om side. Arten og udviklingsniveauet af hver enkelt produktionsorganismes virksomhed er ganske åbenbart bestemt af de for den tilgængelige produktivkræfters struktur, i sidste instans: bestemt af de naturbetingede produktivkræfter.

”Forskellige fællesskaber finder forskellige produktionsmidler og forskellige levedsmidler i deres naturomgivelser. Deres produktionsmåde, livsmåde og produkter er derfor (!) forskellige” (121). Denne Marx’ formel giver os ledetråden også for en videnskabelig analyse af netop oldamerikas forskellige produktionsmåder.

I tilslutning til *Morgan* havde allerede *Engels* gjort opmærksom på, at den oldindianske verden opsplittedes i flere fra hinanden væsentligt afvigende produktionsmåder. Han nævner: stammer der endnu ikke var udviklet til agerbrug, stammer med lavere agerbrug og mexicanere, centralamerikanere og peruvianere — de sidste på et højere trin af plantekultur, hvis karakteristika *Engels* betegnede som havebrug med kunstvanding (123). Halvtreds års etnologisk og præhistorisk forskning har i grundtrækkene bekræftet det af *Morgan-Engels* opridsede billede. Den dybere differentiering af de forskellige produktionstyper, som den nyere forskning tillader, fører atter, for såvidt vi ikke har at gøre med indflydelse der kommer udefra i form af indførte forhold, tilbage til den til enhver tid herskende naturbetingede struktur af de naturbetingede produktivkræfter.

Oldamerikas *fiskerfolk*, som den ene gruppe der endnu ikke var overgået til jordbrug, er fuldstændig utilfredsstillende beskrevet, når man om dem blot siger, at de fremskaffede deres væsentligste livsunderhold ved fiskeri. Sætningen, ”med hvilke arbejdsmidler” der produceredes, gælder også her. Det er ligegyldigt om *ildlænderne* oprindelig stod på en anden produktionsbasis og først, ”presset til det yderste”, antog den eneste af os kendte

livsform. Hovedsagen er, at denne måde at opretholde livet på endnu består idag. For et samfundsmæssigt udviklet folk vokser frem af de produktionsbetingelser, som den naturmæssige omverden tilbyder. Et ekstremt tryk fra alle kræfterne i den umiddelbare kamp for at opretholde livet mobiliserede. ”Bestandigt blæser over disse ugæstfrie kyster fugtigkolde vesten- og sydvestenvinde, sne, hagl og regn plasker ned, sjældent skinner solen” (124). *Redskaberne*, der i almindelighed endnu står på et lavere trin end stenalderens (kastespyd og harpuner med knoglespidser, der har modhager, fiskeliner af tang), et tilsvarende nærliggende og svagt arbejdsmateriale (træbark til både, sælhunde- og odderskind), et tilsvarende magert arbejdsprodukt (dyr fra havet med udtalt overvægt af de små: muslinger, søpindsvin, krebs), og endelig på basis af primitivitet og diffused i produktionsprocessen en tilsvarende løs og svag samfundsmæssig struktur, kun få familier levede sammen (125).

Videreudviklede er derimod allerede de arbejds- og levedsmidler, der giver et andet fiskerfolks materielle produktion deres særlige præg, nemlig *guato’erne* ved Paraguays munding. Pil og bue, der først fornylig skal være blevet ildlænderne bekendt (126), står centralt blandt deres arbejdsmidler. En overordentlig rigidom på fisk hæver arbejdets produktivitet fra de naturlige arbejdsgenstandes side. Lange eger. Hus (hvilket ildlænderne ikke kender). Ansats til flettekunst og pottemageri. Arbejdsprocessen går ganske vist også her for sig på smal familiemæssig basis (127).

Så repræsenterer gruppen af *oldamerikanske fiskerfolk på kontinentets nordkyst* en ulig højere produktions- og samfundstype.

Mens guato'erne — ligesom de øvrige Chacostammer — dårligt nok kender stenredskaber (128), så er her sten og kobber grundlaget for redskaberne (129). Dermed er givet et helt nyt angrebspunkt mod den levende og uorganiske natur. Beliggenheden på øer beskyttede udbygningen af produktionsmåden. Store udbytter fra fiskeriet. En vidtspændende materiel kultur. Stabile langhuse af træ. Byer. På grundlag af den stærke stigning i arbejdsgivtighe- den en tydelig differentiering socialt. "Adel, almindelige folk og slaver stod her skarpt adskilt over for hinanden. Derved beroede adelen og høvdingesystemet helt på et plutokratisk grundlag" (130). Produktionsmådens kvantitative udvikling er her slået over i en ny kvalitet. Med forandringen af produktionsforholdene i snævrere forstand er også produktionsforholdene i videre forstand, ja alle økonomiske forhold forandret.

Lige så differentieret har de oldindi- anske *jægerfolks* produktionsmåde og levevis været. Hvortil man forøvrigt må erindre om, at fiskeri, jagt og agerbrug ikke fremstår kemisk rene, men altid blot som *fremherskende* produktionsarter, såfremt en ikke udtalt tvedeling af produktionen finder sted, hvilket også forekommer (131). Det er her igen ikke alene spørgsmålet om, hvilke former for arbejdsmidler naturen byder — *von den Steinen* stiller altid *dette* spørgsmål, og det adskiller *ham* fordelagtigt fra de fleste etnologer, men det alene er ikke nok — også spørgsmålet om hvilke, og hvor stor en produktion af de naturlige *levnedsmidler* må stedse fremstilles sammen med arbejdsmidlerne. Det overlegne i den marx'ske formel 'produktionsmiddel ... og levnedsmiddel' er åbenbart. Med *von der Steinen's* formel berøres

alligevel en yderst vigtig side af sagen. "Hver stamme", siger han, "har lært at anvende sine omgivers materialer, de materialer, stammen var henvist til, og er så nået frem til besiddelse af metoder, som en nabostamme med en sparsom forekomst af samme materiale ikke ville have fundet". *De centralbrasilianske indianere* "var i deres arbejds- metoder først og fremmest henvist til muslinger, tænder og træ, fordi de overhovedet ikke havde bedre egnede sten i større mængder" (132). Chaco- regionen er stenfattig, ligesom Amazonas' alluviale lavsletter. Derfor hører "stenværktøj ... i det stenløse Chaco i lige så høj grad til sjældenhederne som i Amazonas lavlandet" (133). Dette markerer *een* afgrænsning af flertallet af sydamerikanske jægerstammer. *Den anden* afgrænsning ligger i arterne af det forekommende vildt. Ifølge Krickeberg og von den Steinen er "antallet af næringsgivende skovdyr ringe" i de tropiske urskove (vildsvin, tapir, hjort og rådyr, aber, dovendyr, gnavere, fugle (134). Det resulterer i *jægerstammer med en relativt svag produktionsproces*. Ingen vældige produktionsforhold. Overlegenhed over for jordbrugsdrivende naboer kun, hvis disse optræder i små svage samfund (135). I de tropiske skovområder bliver de af agerbrugsstammerne "jaget eller nedlagt som vildt", hvis de ikke "indtræder i et fast afhængighedsforhold til disse" (136). I dette sidste tilfælde står de i et "helotisk — eller slaveforhold" til de fastboende (137).

Hvilken i bund og grund anderledes type repræsenterer så ikke de *nordamerikanske prærieområders jægerstammer!* Territoriet leverer sten til mægtige jagt- (og krigs-)våben, hvor foruden lanse og spyd blandt andet stenøksen (tomahawk'en) og strids-

køllen forekommer særligt dominerende (138). Disse frygtelige instrumenter har ikke blot været *mulige*, men oven i købet også, med en i forhold til de ulige større dyr, ubetinget *nødvendige*. Prærieområdet var dårligt til agerbrug på grund af sin tørhed, men derimod fortrinligt som græsningsområde (139). Mægtige hjerde af bøfler — der skal have været op imod 18 millioner (140) — udgjorde præriestammernes hovednæringskilde. Her var roden til deres stramme stammeorganisation. Her var den produktionsmæssige basis for deres voldsomme fremstød mod de fastboende agerbrugere i Pueblo-området (141). Jægerstammer af denne nordamerikanske type skal det have været, der bemægtigede sig Toltekerriget og udformede et nyt rige: den aztekiske stat. Når Joyce deri aner en sejr for 'jægeren' (142), så tager han fejl. En betragtning af heloterstammerne i sydens tropiske skovområde havde hurtigt kunnet belære ham om noget andet. Det er den ganske bestemte struktur i de nordamerikanske jægerstammers produktionsmåde (ikke alle nordamerikanske stammer forøvrigt, vi trækker udelukkende de historisk vigtige typer frem) (143), der var grundlaget for denne overlegne stilling.

Om de oldamerikanske *agerbrugere* gælder det samme. Dette samfunds-kompleks, som den gængse europæiske historiebetragtning (der på den anden side er en snæver fagvidenskabelig kreds) egentlig slet ikke har taget hensyn til, fortjener netop ud fra den sammenlignende socialhistories standpunkt den højeste opmærksomhed. Inden for vor undersøgelses ramme kan vi ganske vist kun principielt henvise til de der liggende problemers egenart og righoldighed.

De indianske agrarsamfund blev, ligesom flertallet af de os bekendte fisker- og jægerstammer, mere eller mindre undergravet eller ødelagt af den europæiske invasion. De gamle produktionsmekanismers struktur er ikke desto mindre på grund af de bevarede rester af deres grundtræk nogenlunde konstaterbare. *To hovedtrin* af agerbrugsfolk træder klart frem: dem med *ekstensiv* plantekultur, udbredt såvel over Nord- som Sydamerika, og dem med *intensiv* plantekultur i området fra sydvestdelen af det nuværende USA ned til Peru og Chile.

Det specifikke negative 'naturtilbud' i Amerika, som Morgan og Engels henviser til med så stort eftertryk, nemlig mangel på trækdyr, adskiller *indianernes ekstensive markbrug* fra de *tidligere europæiske* agerbrugsformer. Dermed bortfalder *een* betydende produktivkraft. Resultatet af nord- og sydamerikanernes ekstensive landbrug stod, alt andet lige, udbyttmæssigt under Europas niveau. Men hvorfor kun ekstensivt landbrug? I den nordlige del af den nye verden førte hverken jordbunds- og klimaforhold eller karakteren af hovednæringsplanten (majs) til kunstvanding. I de sydamerikanske tropiske skovområder var, i henhold til de der meget væsentlige nedbørsmængder, en sådan trang endnu ringere (144). Således er der i begge områder udviklet mere eller mindre fastboende agrarsamfund, der, i overensstemmelse med naturomgivelsernes egenart, mod nord frem for alt indbefatter i jagt, mod syd overvejende fiskeri, under alle omstændigheder: produktionsformer udført af mænd... (145).

Kollektive ('urkommunistiske') arbejds- og livsformer, der indbefatter jagt og fiskeri — inden for de tidligere

antydede grænser (146) — som produktionsforholdenes overensstemmende form, så længe årsagerne: de svagt udviklede produktivkræfter (147) varer ved, også på dette trin reglen.

Ganske vist følger en bemærkelsesværdig ændring. Kvinderne går i konsekvent udformning af den virksomhed, der hidtil havde skaffet dem deres plantenering, som de første over til plantedyrking. Det er bekendt, hvorledes inddragelse — gennem kvinderne — af denne nye vældige næringsmiddelkilde hævede deres sociale stilling helt alment (149). Enkelthederne i denne proces er omstridte, men hovedsagen selv må kunne gælde for sikker. Denne ændring af de til planteproduktion overgåede kvinders placering giver os et særligt drastisk eksempel til belysning af vores tese om, at en ny form af det samfundsmæssigt producerende menneskes aktivitet over for naturen også tilsvarende forvandler menneskets samfundsmæssige forhold.

Folkeslagene i de midtamerikanske områder med *intensiv planteproduktion* har på grundlag af et afvigende naturligt substrat for deres arbejdsvirksomhed udviklet forskelligartede former af denne virksomhed, såvel med hensyn til art som til omfang. Det adskillende hovedmoment er da, hvorvidt anvendes kunstvanding eller ej. I bekræftende fald spiller det spørgsmål, som Marx hævdede som særligt betydningsfuldt — nemlig kunstvandingens dimension — den differentierende rolle. De forbavsende udbytter i Cliff Dwelling-kulturen har rødder i terrassebrug med kunstvanding, uden hvilken de regnfattige områder ikke tillod frugtbare plantekulturer. "Kunstvandingen har hovedbestydningen i denne form for jordkultur, og endnu finder man gamle kanaler, dæmninger og

stemmeværker, der åbner for muligheden af en engang meget mere intensiv jordkultur, og en væsentlig bedre udnyttelse af de sparsomme vandforråd på dette tørre højland" (150).

Kunstvanding lå også som grund for den materielle produktion i det *oldmexikanske område*. Ifølge Schmidt "har terrassekulturen med dens kunstvanding spillet en stor rolle i vide områder af den oldmexikanske kulturkreds" (151). Et lignende intensivt agerbrug (mere nøjagtigt: havebrug) karakteriserede også den materielle produktion i den gamle *mayakulturs* område. Her udførtes det ganske vist, på grund af den overordentlige regnmængde i østregionen (152), uden kunstig vandtilførsel (153). Om der her endnu blot bestod gamle agrarkommunistiske tilstande mellem de umiddelbare agriske producenter, som det er bevist for Yuktan (154), om der på de fællesjede marker endnu også blev udført arbejde i fællesskab, hvilket Joyce påstår for mayalandbrugets vedkommende (155), så var de nævnte produktionskredse, Maxico, mayanernes rige (og Cliff Dwelling-området?) åbenbart ens på to områder: de umiddelbare producenter kunne være livegne, Glebae Adscripti (156), men *slaver var de ikke*. Intensivt agerbrug udelukker slaver som bærende element i landbruget (ikke naturligt! som supplerende). Da kunstvandingen kun forekommer i ringe dimension og helt manglede mod øst, måtte den herskende klasse endvidere indeholde en kaste af vejrprofeter og astronomer, dvs. en præstelig kaste (158). *En indre tendens til centraliseret samling på højere trin udgår imidlertid ikke fra denne form for havebrug*. Derfor opsplittede delstater med et stærkt krigerisk herskende lag, altså forsåvidt kunstvandingsøkonomi, ikke

i dens 'kinesiske' form, men den 'japanske', den militært-feudale. Uden at erkende årsagerne har Schmidt videregivet selve momentet deskriptivt rigtigt: "...Således har vi her på ingen måde at gøre med en stor politisk enhed som i det gamle Peru, men med en flerhed af mere eller mindre af hinanden afhængige enestående økonomiske fællesskaber. Sågar det lille højland i Mexico var gennem århundredlange kampe ikke blevet forenet til en enhedsstat, men omfattede yderligere de tre stater Tenochtitlan, Tezkuko og Hacoapan, der sammen havde skabt en føderation med offensive og defensive formål" (159). Om mayakulturområdet hører vi en næsten inslydende beretning. "Til sidst slog imidlertid den centrifugale tendens, der er så betegnende for den mexicanske og centralamerikanske politik, atter igennem, og 'ligaen' faldt atter tilbage til et antal uafhængige og ofte hinanden fjendtligsindede herskerområder" (160).

Således ser vi altså også i disse agrarsamfund, at indordningen af menneskene i arbejdsprocessen (produktionsforholdene i snævrere forstand) og dermed den samfundsmæssige organisation i deres forening, afledes ikke fra 'jorden', men derimod fra den menneskelige arbejdsproces' form bestemt gennem jordens egenart, dvs. fællesmængden af de for landbrug betydningsfulde naturmomenter. Det er den specifikke produktionsmåde i den historiske kultur, som de umiddelbare landbrugsmæssige producenters stilling vokser ud af, og som det feudale element i herskerklassen forbinder med et enormt 'indflydelsesrigt' præsteskab (161), og som kalenderens rolle, såvel som det herskende lags 'grusomhed' nødvendigvis voksede frem af.

Hvad angår *det sydamerikanske kompleks af højere agrarsamfund*, må vi — selv om stoffet lokker til en mere udførlig redegørelse — som tidligere forsage en sådan. Udelukkende deres opbygningsprincip skal antydes. Den vidt udbredte højsletteteori, hvilken også Ratzel har ydet sin tribut ("Sammentrængen på kølige højsletter, kunstvanding, stenbygninger ...") (163), beror på den lige så rå som falske teori om, at alle højere kulturer opstår i tempererede klimaområder (164). Netop dette område med intensiv planteproduktion, som man kalder *Inkariget* efter det folk, der skabte den sidste og største sammenslutning, beviser på ny det fejlagtige i denne teori. De måske højest udviklede produktionsorganismer i det senere inkarige lå ikke i højlandet, kunne ikke glæde sig over et tempereret klima. De er ydermere vokset frem af de særlige produktionsbetingelser på de vestlige *kystområder*. Vindforholdene bevirker der, at "der kun falder lidt eller næsten ingen regn". "Området er derfor uden vegetation ..." (165), forsvædet floderne, der kommer fra bjergområder med bedre regnforhold, ikke tillader et vist planteliv. Det er omtrent samme mekanisme som ved Nilen og i Mesopotamien. Frugtbar jord, varmt klima, ingen umiddelbar regn, men vandløb der gennemløber området. Ens forudsætninger har udviklet ens landbrugsformer for det samfundsmæssigt arbejdende menneske. *Kunstvanding* som Condition Sine Qua Non i landbruget. Og mere endnu: *kunstvandingsopgaver i stor stil*. Enorme kanaler, flankeret af 60 fod høje stendæmninger, viderebar vandet fra bjergene til Chimus land (166). Nascadalen fik sit overrislingsvand fra "Lucanor-bjergene gennem

underjordiske stenkanaler, der kunne være mandshøje" (167). Overalt blev der hertil sluttet et omfattende netværk af mindre kanaler, som førte vand til de enkelte delområder. "De store dale, Rimac, Lurin, Mala, Huaeca (canete), Chinacha, Pisco og Yca var af lignende karakter" (168). Den kunstige sø i Penena-dalen var en mil lang og en halv mil bred. Dæmningen målte ved basis 80 fod (169). Her måtte altså opstå kunstvandingsekonomier og rigtignok med en ganske bestemt samfundsmæssig struktur. Om de tjente som mønstre for højlands-kunstvandingssystemet, eller er opstået heraf, det er ubekendt. Men sikkert er det, at kyst-agrarlandene er gamle, ældre end inkariget (170). Ligeledes er det helt sikkert, at også *højlandet* tidligt opbyggede kunstvanding i stor stil til gennemførelse af de landbrugsmæssige opgaver (171). Også "der hvor klimaet var gunstigt, krævede landets overmåde vekslende natur og skrænternes stejle hældning særlige foranstaltninger til befæstning af agerjorden", dvs. terrassering, "her måtte man også drage omsorg for kunstvanding" (172). Disse kunstvandingssystemer i indlandet var delvis af endnu større udstrækning end dem i kystlandet. Garcilaso de la Vega beretter om kanaler i højlandet, der var 12 fod dybe og brede, og en længde angiveligt på flere hundrede kilometer (173). "Netop de til beplantning oprettede vældige terrassekonstruktioner, der delvis blev anlagt i dalen, men også delvis anlagt på bjergskråningerne ved hjælp af kæmpemæssige stenmure, hører lige som de dermed forbundne kunstige vandledninger til de mest forbavsende resultater af den oldperuvianske virksomhed" (174).

Disse mægtige jordbeskyttelses- og kunstvandingens anlæg krævede imidler-

tid ikke blot, som Cunow skriver, "ubetinget samarbejde og fælles drift af markerne" slet og ret, hvorved Cunow specielt tænker på fællesarbejdet på agerjorden (175). Cunows formulering kan på grund af dette vække den anskuelse, at hvis ikke den enkelte bonde kunne overkomme arbejdet, så kunne i hvert fald den gamle slægtskabs- og arbejdsenhed, i Peru kaldet *Ayllu*, magte det. Det kan der imidlertid ikke være tale om, for de her helt åbenbare opgaver voksede meget tidligt den enkelte *ayllus* ydeevne over hovedet (176), hvis de da ikke allerede fra første færd lå over. Er nemlig "fladeudstrækningen for stor" til lokal og frivillig regulering under de givne civilisationsmæssige forudsætninger, så bliver "den centraliserede regeringsmagts indgriben" en nødvendighed (177). "Opsigt med vandet" og fællesledelse af overrindingsarbejdet pånøder det i begyndelsen demokratiske fællesvæsen en central embedsfunktion. Her ligger fundamentet til et *despotisk statssystem*.

Da Cunow i sit tidligere skrift om Inkastaten, ligesom i sit værk om australnegrene, overvejende har beskæftiget sig med produktionsforholdene (der desuden ikke er udviklet systematisk af produktivkræfternes særlige struktur og dermed fra produktionsmåden) (179), har han — så vigtige oplysninger om den peruvianske marks karakter vi end skylder ham tak for, og som ikke er optaget i Marx' og Engels' udledning af en bestemt klasse- og statstype på grundlag af kunstvandingens landbruget — ikke anvendt denne udledning på de sydamerikanske agrarsamfund. Her synes imidlertid nøglen til forståelsen af livslovene at ligge for de i inkariget beliggende produktionsorganismer. I de gamle kystsamfund,

som f.eks. hos Chimu'erne, var der allerede før inkatiden selvstændige stats-systemer (180). Alle disse staters *despotiske karakter* betones af historikere og skriverne. Schmidt har hertil ganske rigtigt bemærket, at uden et sådant "despotisk herredømme ... ville de kæmpemæssige bygnings- og kunstvandingsanlæg skabt ved en vældig arbejdsydelse af de gamle peruvianere aldrig have været mulige under rene fællesøkonomiske forhold" (181). Cunow udtaler det synspunkt, at inkariget "endnu ikke havde udviklet sig til en stat" (182). Intet er mere fejlagtigt. I henhold til den marx-engelske opfattelse drejer det sig utvivlsomt om en stat. Såvel den specifikke embedsfunktion og klassedeling som tilegnelsen af jordrenten til den herskende klasse er fuldt udviklet. Et veludviklet system af statshoveri: arbejde på præste- og inkajord, arbejde på kunstvandings- og vejbyggeri, arbejde i statsbjergværkerne, arbejde i post- og efterretningsvæsnet såvel som betjening af den præstelige profane overklasse (183). Kernen i ydelserne var landbrugsarbejdet. Overskuddet fik den som stat organiserede herskende klasse.

Staten var ejer af alle jorder. Den var samtidig den despotiske herre over de umiddelbare producenter bundet til denne jord. Er det imidlertid staten, der står over for bønderne "som ejer af jorden og samtidig som suveræn, så falder rente og skat sammen, eller der eksisterer endog ingen af disse forskellige former for skat ... Staten er her den øverste jordejer. Suveræniteten er her den på det nationale niveau koncentrerede jordejendom" (184). Disse sætninger, præget til en ganske anden samfundsmæssig livskreds, passer, som enhver med blot en smule fortrolighed med det oldperuvianske samfund kan

se, på de sociale og politiske forhold i inkariget. Her ligger det førnævnte moment, at inkasamfundet dybest set *adskiller sig* fra Europas produktionsorganismer. De af Cunow yderst udførligt behandlede mark-forhold — hvis udfinding helt sikkert var videnskabeligt fortjenstfuldt — fremstiller dog stadig det samme moment, at Peru havde *fællestræk* med det tidlige Europa (og alle primitive agrarsamfund overhovedet) (185).

En yderst mægtig, men ganske vist ikke dominerende præstestand (186). En omsorgsfuldt plejet kalendertjeneste (187). Et "enormt bureaukрати" (188). Agrikole kulthandlinger af herskerne, der på forbløffende vis erindrings om analoge ceremonier ved det kinesiske hof (189). Et post- og efterretningsvæsnet til sikring af centralvældet, der er blevet sammenlignet med tilsvarende indretninger i de orientalske despotier (190) — alt dette er hverken elementer eller konsekvenser af de peruvienske produktionsforhold, sådan som de nødvendigvis udfoldede sig af dette områdes ejendommelige produktionsmåde.

Hele samfundet viser ret ringe lighed med de tilsvarende i den germanske middelalder, med hvilken Cunow atter og atter bringer den i sammenhæng (191). Derimod tror man undertiden at have en beskrivelse af kinesiske tilstande fra den før-konfucianske tid foran sig. Endnu har det præstelige-bureaukratiske element samme rang som det krigeriske. I tilfælde af, at den spanske invasion ikke havde standset alt, ville overklassen da have gennemført et kunstvandingsbureaukрати i en mere eller mindre ren form i et måske betydeligt udvidet og til slut pacificeret område?

I denne form er spørgsmålet helt

ubesvarligt. Imidlertid beviser det, at den amerikanske historiekreds omkring 1500 på ingen måde var stationær, som tilfældet var i Australien og Asien. En til righoldighed ført og afledt udvikling blev således afbrudt. Præriejægerne transformerede sig mod østgrænsen til agerbrugere (192), mod sydvestgrænsen enten til agerbrugere eller til overklasse i et agerbrugsfolk. Jægerfolkene i Sydamerikas tropeskov blev af de fastboende naboer, hvis slaver de var, brugt som landbrugsarbejdskraft og dermed gjort fortrolige med plantekulturer (193). I inkariget udstrakte kunstvandingsøkonomien sig, systematisk plejet af inkaerne (184). Det var udelukkende et spørgsmål om tid, hvornår også Columbias landbrugssamfund (der alligevel lærte

det senere, 195), ville være overgået til anvendelse af kunstvanding (196). Det første skridt fra udhamring af kobber til uds melting af dette metal var allerede taget. Selv ved lateral fuldstændig modning af en ellers allerede stationær produktionsordning ville adgangen til jernforarbejdning vel ikke bestandig være forblevet udelukket for dem.

Alt dette retfærdiggør forhåbentlig det af os — ikke som de første — opstillede krav om, at en sammenlignende samfunds- og socialhistorie også ubetinget må trække de oldamerikanske samfund med ind i arbejdet. Med vores kun principielle skitse har vi forsøgt at antyde, hvilke fortjenester Marx' kategori, nemlig produktionsmåden, giver ved en analyse af de amerikanske produktionsorganismer.

d. DE STORE AGRARSAMFUND I DEN GAMLE VERDEN

Mens i den 'nye verden' sammenslutningen (komplekset) af højere agrarsamfund i Mellem- og Sydamerika danner det højeste trin af den her opnåede udvikling, så har den 'gamle verden' set fremkomsten af flere typer landbrugsområder, som på ingen måde udgjorde udviklingens sidste trin.

På et sted — i den orientalske zone — støder de to fastlandsmassers produktionstyper sammen m.h.t. deres væsen. Nye, i forhold til Amerika, er det *antikke* samfunds mest udviklede former og den vesteuropæiske *feudalisme* med sin transformation til den industrielle kapitalisme. Denne er som 'fast cementeret' produkt kun kommet til udfoldelse nord for Middelhavet.

Marx har skelnet mellem tre agrare classesamfund i den gamle verden: det

asiatiske, det antikke og det middelalderlige feudale (197). Når der faktisk bestod tre forskellige produktionsmåder, så må arten og strukturen af deres *produktivkræfter* være forskellige. Men ved udviklingen af den samfundsmæssige produktivkraft gælder det altid igen om at fastsætte det *naturmæssige* substrat, som den udvikler sig på. Det feudale samfund vokser frem af det antikke efter udløbet af en stor tilbagegangskrise. Den orientalske verden gik sine egne veje. "Da disse to formationer", skriver Plechanow, "adskiller sig så bestemt fra hinanden, så er grunden den, at de udviklede deres vigtigste specifikke forskelle *under indvirkning af de geografiske forhold: i det ene tilfælde* dikterede disse det ene samfund *det ene system — i det andet tilfælde*

det andet system af produktionsforhold — helt forskelligt fra det første” (198).

”Klima og jordbundsforhold” på tvang *Orientens* grundlæggende produktion, landbruget, udviklingen af ganske bestemte arbejdsmidler og arbejdsformer (199), som Vesteren, hvis tilsvarende naturforhold var af en anden karakter, slet ikke eller ikke i væsentlig grad har frembragt. Kunstvanding blev i Østens landbrug *“conditio sine qua non”* (fremhævet af Marx) (200). Til det naturbetingede produktionsmiddel, *jorden*, kom således som et andet ikke produceret arbejdsmiddel *overrislingsvandet* indeholdende mineralske stoffer. Dermed var ikke blot produktion af et specifikt apparatur for vandingsanordninger givet, men også en højere kvalificering af den — sig på en ganske bestemt måde organiserende — arbejdskraft. Dette medførte først en vigtig ting: i områderne med ’asiatisk’ produktion kunne slaveri — selv om det også blev nok så udbredt i konsumtionssfæren — aldrig for alvor og i længere tid beherske den centrale produktionsproces (202). Ved voldsom udstrækning af vandingssystemerne opstod endvidere en speciel bureaukratisk-intellektuel overklasse (på dette udviklingstrin normalt en gejstlig), der enten delte magten med en krigersk overklasse, eller — hvis de indre og ydre forhold tillod det — svang sig op som eneste herskerklasse (203). Således ser vi — og her bliver sammenhængen med de højere amerikanske agrarsamfund straks klar — at et bestemt system af naturmæssige produktivkræfter frembringer et bestemt system af samfundsmæssige produktivkræfter. En specifik produktionsmåde, en kunstvandingsproduktionsmåde, opstår. Men ud af denne vokser, ved fuld-

stændig udvikling af betingelserne — større ’arealudnyttelse’ — det asiatiske klassesamfund med dets despotiske statsvæsen.

Antikken’s område udviser i tidlige tider en primitiv landbrugs- (og kvægbogs-)produktion. Begyndelsen til en adelig herskende klasse (204), frie bønder (205). Forsåvidt slaveri, men af patriarkalsk karakter, med produktion ”overvejende til eget forbrug” (206).

Grækenlands store handelskapitalistiske dygtighed gav senere mulighed for en rigelig anskaffelse af slaver (207). Det er dog betegnende, at slavearbejdet ganske vist formåede at opnå en førende rolle i den græske industri, men derimod ikke i — den græske — landbrugskultur. Jordbund og klima tillod det nemlig ikke. Det bjergrige græske moderland bød ”bonden en lidt gunstig jord, der kun ved hårdt arbejde formåede at ernære sin beboer” (209). Til dette hårde arbejde hørte i første række terrassekultur og kunstvanding (210). Det sidste var (og er) ganske vist ’klimatisk’ ikke ubetinget nødvendigt (211) på Balkanhalvøen, men blev, hvor det var muligt, praktiseret. Allerede i Solons lovbog er der taget hensyn til kunstvandingsspørgsmål (212), Kopaisøen og Euböas belantinske marker, landområdet omkring Argos og Theben var berømte kunstvandede landskaber. Ganske vist i småområder. Der manglede store floder, og der har ingen steder kunnet være tale om store anlæg. På den anden side har alene landbrugsarbejdets relative sværhedsgrad udelukket en dominering af slavearbejdet i landbruget — selv om slaver dog også anvendtes her. Allerede i *Odysseen* henvises der til, at en slavearbejder kun er en halv arbejder (17. bog, vers 320 ff) (213). Der hvor man anvender slaver,

har man ifølge Xenophons beskrivelser måttet holde dem i godt humør med passende behandling. Man måtte p.g.a. det intensive arbejde der skulle udføres slå ind på akkordarbejde. Derfor er "slaveri blevet en undtagelse for den græske verden, slaveriets egentlige hovedsæde var før som siden industrien, fabrikken" (215).

Den appenninske halvø frembød et væsentligt anderledes naturgrundlag for den landbrugsmæssige udvikling. I oldtiden var klimaet efter alt at dømme således, at "på grund af skovenes større udbredelse var der mere dagsregn til disposition, sådan at man almindeligvis kunne nøjes med denne" (216). Tillige frembød relieffet bedre pladsmulighed for store landbrugsbedrifter end i det egentlige Grækenland (217). Landbrugskulturen i de tidligt feudale kerneområder, der lå ekstremt gunstigt for røvertogter, forvandlede derfor her ganske eftertrykkeligt og i udstrakt grad fra et landbrugssamfund med små bondebrug til latifundier med slaver. De af halvøens kulturprojekter, der kun krævede lidt omhu: korn (218) og frem for alt olie og vin (219) og kvægdrift (220), blev i stigende grad drevet ved hjælp af slavearbejdskraft — ganske vist var den lavt kvalificeret, men på grund af dens billighed alligevel rentabel i starten (221). "Fra Italien udbredte denne produktionsform sig så til Sicilien, derefter til Provinserne" (222).

Det 1. århundrede f.kr. dannede højdepunktet for slavedrifterne i den antikke landbrugsøkonomi (223). "Med kejsertidens begyndelse går slaveriets udvikling i stå. Afrundingen og pacificeringen af riget stopper dets hovedforsyningskilder, grænsekrigene udgør ingen erstatning" (224). Roms tidligt feudalt-handelskapitalistiske

samfund var ved hjælp af dets økonomisk-geografiske beliggenhed begrundede krigeriske ekspansionsdygtighed blevet grundlæggende forandret. Såvel de samfundsmæssige som de naturmæssige produktivkræfter havde ved indførelsen af slavearbejdet (ikke som den eneste underordnede, men som den økonomisk bestemmende form for arbejdskraft, 225) oplevet den dybtgående omformning, som i det øjeblik, hvor de tekniske grænser for rigets ekspansion var nået, på en skæbnsvanger måde måtte bringe sine negative sider til udfoldelse. Tilbageskridtet til koloniet og dermed tilbageskridtet til et naturaløkonomisk landbrugssystem var følger, der er blevet beskrevet for ofte (226) til, at vi behøver at gå nærmere ind på dem. Vigtigt er det i vores sammenhæng kun, at udviklingen af slavearbejdet ganske vist ikke rammes på alle felter, men på de bestemmende centralpunkter har været bundet til specifikt naturmæssige produktionsbetingelser. Herudfra åbnes tilgangen til den videnskabelige forståelse for *antikens dobbelte afslutning*, for den i bund og grund forskellige udvikling af Øst- og Vestrom ved det romerske kejserriges undergang.

Nogle af de forfattere, der har fremstillet den antikke økonomis historie, har ikke en gang tydeligt fremholdt selve denne kendsgerning. Således har Max Weber i sit skrift om "Die sozialen Gründe des Unterganges des antiken Kulturs" i "Agrarverhältnissen im Altertum" eller i sin "Wirtschaftsgeschichte" ikke på nogen som helst væsentlig måde omtalt den helt igennem anderledes udvikling af den østlige del af romerriget (227). Heller ikke Rostovtzeffs formuleringer, at "riget" (228), at byerne (229) forfaldt, bidrager just til at fremme den differentie-

ring, som det er nødvendigt at foretage. Uklar er i bedste fald også Ludo M. Hartmanns angivelser af, at tilbageskridtet til naturaløkonomien var foregået "tydeligere i Vesten end i Østen, hvor der allerede gennem lang tid ved siden af slaveriet havde udviklet sig andre former for afhængighed og underdanighed" (230). Det kunne derefter se ud, som om det blot drejede sig om et spørgsmål om tidligere eller senere, hvilket er ganske fejlagtigt. For øvrigt har såvel Rostovtzeff som Hartmann andre steder nævnt selve kendsgerningerne på korrekt vis.

Det er faktisk af de fleste historikere blevet helt og holdent — og ikke bare lejlighedsvis og modsigelsesfyldt — principielt anerkendt, at Østen blev stående, mens Vesten sank tilbage til koloniet og naturaløkonomien, men med forklaringen på fænomenet står det derimod yderst skralt til. I sit værk om "Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums" har Eduard Meyer overhovedet ikke taget fat på en analyse af det måske "mest interessante og vigtigste problem i verdenshistorien" forsåvidt angår Øst-roms overlevelse. Kun selve fænomenet refereres af ham (231). I sin undersøgelse af "Die Sklaverei im Altertum" konstaterer Meyer ligeledes blot de orientalske tilstandes enorme stabilitet. *Hvorfor* "de økonomiske forhold i det væsentlige her er forblevet stabile fra de ældste tider til i dag" (232) bliver ikke undersøgt. Thi bemærkningen om, at Orienten "aldrig i det væsentlige er kommet over" et tidligt trin i den økonomiske udvikling, som den skal have haft tilfælles med folkene fra det vestlige Middelhav, turde ikke være en tilstrækkelig forklaring, rent bortset fra, at den hævdede kendsgerning oven i købet slet ikke er økonomisk-historisk

holdbar i denne form (234). Brentano henviser til todelingen af riget og til *Vestens* forfald. "De helt igennem helleniserede østlige middelhavslande" gik derimod "videre ad den en gang betrødte sti" (235). Nu var disse vestlige områder ganske vist alt andet end helleniseret, og det er netop her man skal søge årsagen til, at de holdt sig oppe eller 'gik videre'. Bortset fra denne lille fejltagelse, der blokerede for Bentanos adgang til erkendelse af drivkræfterne bag fænomenet, har han videregivet selve fænomenet rigtigt.

Rostovtzeff har prøvet at give en begrundelse. Efter at han, i modsætning til Brentano, har påvist, hvor lidt de hellenske byoaser (236) og senere de romerske herskere formåede at assimilere østområdet rent økonomisk (237), giver han på de 15 sidste linjer i sit store historiske værk følgende 'forklaring': "De orientalske samfund var mere stabile og varede længere end Roms og Grækenlands, fordi de, p.g.a. deres overvejende religiøse fundering, var nærmere masserne" (238). Det er ærgerligt at Rostovtzieff ikke har vist os, om den af ham beskrevne opløsningsproces i Vestrom overhovedet var religiøst begrundet (239), og tilsvarende, *hvorfor* Østens modstandskraft var det. Så længe han ikke gør det, må vi bogføre hans netop citerede slutbemærkninger, såvel som de næstfølgende linjer (advarsel mod revolution og spørgsmålet, om ikke enhver civilisation forfalder, når den overgår til masserne, 240) som subjektive randbemærkninger, der kun kan tildeles værdi som en politisk ment trosbekendelse, men ikke som en videnskabelig indsigt.

Når vi vil finde årsagen til den forskelligartede udvikling i det øst og vestromerske rige, så må vi tydeligvis

ikke lade os indfange af den metafysik, der ligger i en frit virkende religiøs eller profan ånd, hvordan den end måtte være udformet. Så må vi analysere samfundet i dets materielle fundament. Hvilke specifikke træk viste den samfundsmæssige arbejdsproces i øst- og vestområderne? Det drejede sig jo om agrarsamfund såvel her som der. På hvilken måde adskilte de respektive landbrugsmæssige produktionsmåder sig fra hinanden? Fandtes der her og der væsentligt forskellige produktivkræfter?

Når vi stiller spørgsmålet på den måde, viser det sig straks, hvor frugtbare de økonomiske kategorier er, som vi har udviklet. Jo! Produktivkræfternes struktur var forskellig i det romerske riges østen og vesten. I Vestens kerneområder var der ingen kunstvanding, derfor ekstensivt agerbrug, derfor mulighed for slavearbejde i stor skala inden for landbrugsøkonomien. I Østens kerneområder var der kunstvanding, intensive former for arbejde, og deraf fulgte umuligheden af slavearbejdet som det bærende element i landbrugsproduktionen. Kunstvanding var nødvendig i *Lilleasien* (241) og blev derfor også gennemført i oldtiden (242). Kunstvanding fandtes også i *Syrien*. "Landbruget", skriver Mommsen om dette område, "udvikledes under den vedvarende fredstilstand og under den kompetente forvaltning, der navnlig var indrettet på at forbedre kunstvandingen, i et sådant omfang, at det må beskæmme den nuværende civilisation" (243). At *Ægypten* var baseret på kunstvanding, er en af de få (også af lægmænd kendte) kendsgerninger i Orientens økonomiske historie (244). Grækenland, hvis økonomiske overgangskarakter vi har beskrevet, er også politisk blevet grænseområdet

for det Østen, der var ved at skille sig ud.

Baseret på sådanne produktivkræfter — de specifikt naturmæssige og de herpå udfoldede samfundsmæssige — opstod nu under de orientalske præster og despoter en *umiddelbar producent af bondeagtig type*, der måtte gennemløbe de forskellige grader af ufrihed, men som, hvad enten han var forpagter eller småbonde, adskilte sig væsentligt fra slaven. *Frie bønder og forpagtere i Ægypten* — hedder det ifølge Mommsen (245), Eduard Meyer (246), Hartmann (247), Weber (248), Beloch (249) og fornylig endnu en gang Rostovtzeff (250) med noget helt nyt materiale, som supplerer hans tidligere arbejde. Lignende forhold i *Syrien* (251), i *Lilleasien* (252). Slaverne her var overvejende husslaver, omend ikke udelukkende, det drejer sig jo her som altid ikke om kemisk rene, men om fremherskende forhold. "Slaverne" forklarer Meyer overdrevent, men i sidste instans rigtigt, "er ikke et produktivt, men et temmeligt kostbart inventar i huset". I Orienten er slaveriet "overhovedet ikke i nævneværdigt omfang trængt ind i landbrugsøkonomien, og i håndværk og industri kun i ganske ringe omfang" (253). Og endnu en gang: "Vi ser, at den stærke efterspørgsel på slaver, den glubende appetit efter slaver, som er så karakteristisk for den senere romerske republik, aldeles mangler i Orienten, fordi det økonomiske forhold var helt anderledes" (254) (Understreget af E. Meyer). Hvor der overhovedet fandtes slaver i *Lilleasien*, fik de en efter romerske forhold udpræget "mild behandling" (255). Vi har jo allerede berettet om Xenophons anvisninger angående akkordincitamentet for slaverne.

Dette er kendsgerningerne. Detail-

forskningen kan — og skal — yderligere konkretisere dette billede, som vi kun har antydnet i grove træk. Konturerne er i hvert fald klart fastslået. Men hvad betyder nu den her blotlagte grundliggende sammenhæng mellem kunstvanding og overvejende bondeagtig landbrugsproduktion? Den betyder følgende: Med udtørringen af slavemarkederne sank det romerske riges vestområde, som — ikke udelukkende, men dog på afgørende måde — var baseret på slave-ri, sank ned i naturaløkonomiens afgrund med udtømningen af slavemarkederne, mens Østen, hvis landbrugsproduktion ikke var baseret på slaver, men på frie bønder, ikke blev trukket med ned i denne. Ved Vestens forfald er Østen, som et politisk afhængigt område, der på den uhyrligste måde er blevet udplyndret, ganske vist i begyndelsen stærkt påvirket (256), men østkomplekset var massivt nok til at overleve krisen og på basis af den 'asiatiske produktionsmåde' igen fastetablere sig i det byzantiske rige (257).

Hvad angår vestkomplekset, så beviser dette, at ganske bestemte økonomiske grunde havde været krævet for at kunne frembringe en ikke-slavebaseret landbrugsproduktion i stor skala. Ikke overalt gik tidligt-feudale tilstande over i 'antikke', men kun der, hvor bestemte betingelser var opfyldt, nemlig:

I. *Hvor slavearbejdet var let tilgængeligt*, dvs. kunne fremskaffes uden større omkostninger, altså

1. hvor bønderhære p.g.a. agerbrugets ekstensive karakter i perioder havde megen tid tilovers til indbringende røvertogter,
2. hvor vandveje (havet) tillod en bekvem transport af de tilfangede slaver, og

3. hvor tæt befolkede, relativt hjælpeløse nabostater udgjorde et gunstigt mål for røvertogterne,

II. *Hvor slavearbejdet var økonomisk anvendeligt*, dvs. var rentabelt, altså

1. hvor ekstensivt landbrug tillod brugen af slaver, og
2. hvor der fandtes gunstige kommercielle byttemuligheder for landbrugsprodukterne (transportforhold: Vand! Beliggenhed)

Betingelse I.1., men frem for alt II.1., udelukker Asiens overgang til en landbrugsøkonomi baseret på slavearbejde, betingelse II.1. også store dele af Grækenland. I Rom-Italien var samtlige betingelser derimod opfyldt. Af de nævnte momenter besidder alle (undtagen I.3., som fører til "historiske påvirkninger, som kommer udefra") en naturmæssig karakter, I.1. og II.1. angår naturbetingede *produktionsmomenter* i snævrere forstand. Plechanovs påstand, at den antikke produktionsmåde på samme måde som den asiatiske "udvikledes under de geografiske forholds indvirken", som i det ene tilfælde 'dikterede' den ene produktion, og i det andet tilfælde en anden, bliver altså fuldstændigt bekræftet gennem den mere indgående analyse.

Efter en periode med tidligt-feudale forhold, dvs. med mere eller mindre selvstændige småbønder, udvikledes der inden for det vestromerske rige (253) et slavelandbrug, ud fra de nævnte betingelser. Ikke fordi det var mere produktivt, men fordi det var *mere rentabelt* end den produktionsform det voksede frem af. Det var imidlertid kun rentabelt, så længe der kunne pumpes arbejdskraft ind i systemet udefra. Den slavebaserede økonomi viste sig ikke alene ude af stand til

at udvikle højere former for produktivkræfter, den formåede ikke en gang at reproducere sig selv i samme målestok, da dette tilskud ophørte. En bestemt konstellation af produktivkræfterne, med retningsgivende betydning i deres naturmæssige elementer, havde ført til en udformning af de samfundsmæssige produktivkræfter, som lammede enhver væsentlig udviklingsaktivitet.

Der måtte komme et grundlæggende tilbageslag i netop de samfundsmæssige betingelser for produktionselementerne. Udviklingen måtte først føres tilbage fra slaveriets blindgyde til koloniet og naturaløkonomi, for at der senere, under nu helt forandrede totalbetingelser, kunne ske en opstigning til den europæiske middelalderes anderledes produktionsformer.

e. PRODUKTIVKRÆFTERNES SYSTEM I DEN ANTIKKE, DEN FEUDALE OG DEN ASIATISKE PRODUKTIONSMÅDE

Vi er nu i stand til — begrebsligt klart — at fastlægge strukturen i de tre store landbrugssamfund: det antikke, det feudale og det asiatiske. Inden for produktivkræfternes helhed skelner vi hver gang mellem *produktionsmidler* og *arbejdskraft*, og deler endvidere den

første kategori i produktionsmidler af naturmæssig og samfundsmæssig karakter (i begge tilfælde i ordenes snævrere forstand) (259). Kraftig udvikling af et moment markerer vi med x, ringe udvikling med —. På basis af vor analyse får vi følgende billede:

PRODUKTIONSMÅDE		ANTIK (Vestrom)	FEUDALISME	'ASIEN'
Arbejdsmidler:	Naturmæssige	—	x —	x
	Samfundsmæssige	—	x	— x
Arbejdskraft:	Kvalitet	—	x —	x
	Organi-	lokal	store enh. (x)	små enh. (—)
	sation	over- lokal	mangler	mangler

Den helt igennem forskellige karakter af produktivkræfternes struktur i de tre produktionsområder er åbenbar. Slavelandbrugsøkonomien har en svag basis i de naturmæssige produktivkræfter tilfælles med feudalismen, og udvikles da også af dennes tidlige former. Kun jordbundens frugtbarhed medvirker her gratis, og selv dette moment bliver — efter at slavearbejdet

først er udviklet — udnyttet i endnu ringere grad end under feudale tilstande. Slaverne, der her bliver degraderet til at være "objektive betingelser for arbejdet", til "produktionsredskaber" udstyret med et sprog (260), hævner sig, idet de — under udfoldelse af negativ udviklingsaktivitet — ikke tillader anvendelse af mere kvalificeret arbejdsværktøj. Omvendt tillader det rå

arbejdsværktøj kun en yderst primitiv behandling af det naturmæssigt betingede produktionsmiddel, jorden. Som enkeltstående modtendens virker Kooperationen, som den slavebaserede stordrift gjorde mulig. Her opstår på arbejdskraftens område et moment, der hæver arbejdets produktivitet (antyd det af os med x). Principielt bliver barbariet ved den slavebaserede produktion dog på ingen måde ophævet derigennem. Netop den storstilede sammenstuvning af slavearbejdere i latifundierne gør det også muligt at øge den passive modstand (261).

I de tilfælde, hvor den tidlige feudalisme ikke under ganske bestemte betingelser, som vi netop har søgt at bestemme, endte i slaveøkonomiens blindgyde, skete der under selve feudalismen en udfoldelse af de samfundsmæssige produktivkræfter, der var blevet tilgængelige inden for rammerne af de givne naturmæssige betingelser: Et i sammenligning med slaveøkonomien forfinet arsenal af arbejdsredskaber. Udvikling af højere former for arbejds**kvalifikation** hos fæstebonden, som under livegenskabet altid i det mindste var akkordmæssigt interesseret i arbejdsresultatet. Det ekstensive agerbrugs relativt enkle karakter og klasse- og statsordningens tilbagevirkning på de ufri, opgave- og robotforpligtede bønder tillader imidlertid på ingen måde en udvikling af arbejdets intensitet og dygtighed til det høje niveau, som vi finder i de 'asiatiske' områder. Det samme viser sig også inden for de naturmæssigt betingede produktivkræfters område. De forbedrede arbejdsredskaber, som bliver anvendt af en dygtigere arbejder, udnytter bedre end slaveøkonomien naturmomentet 'jordbundens frugtbarhed'. Blot mangler det andet naturmoment,

vandet til overrislingen, som gav Orientens landbrugskultur dens præg.

'Asien' fører såvel i denne henseende — *den maksimale medvirken af naturbetingede produktivkræfter*: jordbundsfrugtbarhed plus vand — som med hensyn til *arbejdets kvalifikation*. Derimod er de producerede arbejdsmidler relativt primitive. Vi bør også erindre os den ringere udnyttelse af *kvæg som trækdyr*, der spillede en langt mindre rolle for kunstvandingsøkonomien end for den europæiske feudalisme (262). Nyt er derimod de til tider meget store kunstvandingsindretninger, som jo ligeledes regnes til kategorien producerede arbejdsmidler. Helt nyt er endvidere de overlokale former for vandbygningsarbejdet, som både slaveøkonomien og feudalismen mangler. Her griber den orientalske stat direkte ind i den landbrugsmæssige produktionsproces ved hjælp af sin specifikke forvaltningsmæssige virksomhed, hvorved den tilfører produktionsprocessen en produktivkraft, hvis tilstedeværelse får de mest vidtrækkende samfundsmæssigt-politiske konsekvenser.

De tre store agrare classesamfund i den gamle verden (263), grundforskellige som de er i deres produktivkræfters struktur binder også den umiddelbare producent til jorden på forskellig måde alt efter de materielle produktionsbetingelsers forskellige beskaffenhed. I overensstemmelse hermed er produktionsformerne og den jordkontrollerende overklasses tilegnelse af det overskydende arbejdsprodukt, såvel som karakteren af overklassen selv, forskellige. "Det er", siger Marx, "altid de umiddelbare relationer mellem produktionsbetingelsernes ejere på den ene side og de umiddelbare producenter på den anden side — *relationer, hvis*

form i hvert enkelt tilfælde altid med naturmødvendighed svarer til et bestemt udviklingstrin i den måde, arbejdet udføres på, og dermed til arbejdets samfundsmæssige produktivkraft — hvori vi finder den inderste hemmelig-

hed, det skjulte grundlag for hele samfundets opbygning og derfor også for den politiske form, som suverænitets- og afhængighedsforholdet antager, kort sagt for den til enhver tid herskende specifikke statsform” (264).

f. RØDDERNE TIL DEN INDUSTRIELLE KAPITALISME

Blandt de tre store typer af agrare classesamfund udgjorde den antikke en blindgyde, fra hvilken vejen til højere udvikling først blev fri efter en tilbagegående bevægelse. Det er udelukkende ud fra Europas feudale middelalder, at den moderne industrikapitalisme er vokset frem. Heller ikke i Europa formåede den unge industrikapitalisme at skabes ud af det bare intet. Det udspringer af ”et økonomisk grundlag, som er produktet af en lang udviklingsproces. Arbejdets nuværende produktivitet, som den går ud fra som grundlag, er ingen gave fra naturen, men en historiens gave, en historie, der omfatter årtusinder og atter årtusinder” (265). Og det var ikke blot slet og ret en lang forhistorie, der skulle gennemgås før den tidlige kapitalismes fødsel. ”Den moderne produktionsmåde udviklede sig i sin første periode, manufakturperioden, kun der, hvor betingelserne for den var opstået under middelalderen” (266). Til disse betingelser hørte et teknisk set modent håndværk, hørte en foretagsom handelskapital, hørte samfundsmæssige forhold, der i industrikapitalens ungdom frembød beskyttelse og hjælp over for den kapital, der trængte ind i selve produktionen.

Begge de to første betingelser var også opfyldt i ’Asien’, og det oven i købet i så høj grad, at der der allerede meget tydeligt nåede at opstå industri-

kapitalistiske foretagender, tildels i et betragteligt omfang (267). Men disse tidligt-kapitalistiske foretagender forblev oaser i et hav, hvis hovedstrøm førte i en helt anden retning. Kun i Vesten lykkedes det at gennembryde den skranke, det udprægede landbrugs-samfund udgjorde. Hvorfor kun der? Hvorfor ikke også i Orienten? Det skortede ikke på fornøden arbejdskraft (268). I de fleste ’asiatiske’ lande lige så lidt på de øvrige råmaterialer. Tydeligvis foreligger her stagnationstype nr. 2. De naturkræfter, der krævedes for det næste udviklingskridt — og som blev nyttiggjort under andre omstændigheder — var til stede. De lod sig alligevel ikke aktualisere på grund af en ganske bestemt struktur hos produktivkræfterne i den opnåede produktionstype.

I den europæiske middelalder stod udviklingen af kimceller til tidligt-borgerlige produktionsforhold i byerne ikke i en uløselig modsætning til den agrare basis. Her kunne man fortrænge de feudale byherrer. Her formåede et magtfuldt borgerskab at konstituere sig i byerne. Den ekstensive, spredte landbrugsproduktion, som den feudale magt umiddelbart var baseret på, gik sin gang uberørt heraf. Men i det orientalske kunstvandingsbureaukratis byer var den asiatiske statsmagt ikke sådan at drive ud. Mens den europæiske middelalders krigeriske feudalmagt i over-

ensstemmelse med lensvæsnet havde deres riddersavaller siddende spredt rundt omkring i landet, koncentrerede den asiatiske centralistiske regering, hvis funktionærer og officerer modtog deres løn gennem centralkassen, i høj grad deres magtapparat i byerne. Disse byer var imidlertid samtidig centrene for kunstvandingsforvaltningen, administrativt som teknisk. Således virkede den asiatiske bureaukratiske despotisme lammende på borgerskabet, for hvilket enhver selvstændig social og politisk udfoldelse blev kappet af ved rødderne. Ganske vist betød fremkomsten af den borgerlige magt i den europæiske senmiddelalderens byer ikke umiddelbart overgangen til industrikapitalistisk produktion. Dog betød den tilbageholdelse af det håndværksmæssige merprodukt såvel som de handelskapitalistiske profitter, og oven i købet undertiden — her tænker vi på Hansestæderne — til fuld frihed over for den feudale magt. Dermed var der givet en enorm tilskyndelse til tekniske fremskridt (i en periode var der dog en modtendens: *Senmiddelalderens laugsvæsen*) og til kapitalistisk akkumulation. Man må heller ikke undervurdere de erfaringer, som den her for første gang fremskaffede borgerlige retssikkerhed gav som udgangspunkt og senere, så snart visse former for kooperation mellem centralmagten og bourgeoisiet var blevet udviklet, også som målsætning. Det er først og fremmest af fiskale grunde, at den absolutistiske stat har fremmet udviklingen af manufakturkapitalismen. Jo stærkere den kapitalistiske produktion var, desto rigere og — til at begynde med — stærkere var her staten. Deraf industriel protektionisme, som ”et kunstigt middel til at fabrikere fabrikanter med” (269). I de *asiatiske* samfund kom den

despotiske stats hovedindtægt fra jordskatten. Protektionismen gjaldt der landbruget (sandelig ikke for bøndernes skyld, men for at skabe sikkerhed og stigning i jordskatterne). Kamp imod netop de industrielle maskiner, der i Europa spillede en betydningsfuld rolle under manufakturepoken, vandmøllerne (270). De *truede* i Asien *overrislingen* og dermed *statsindtægterne*. Kamp imod alle kimformer for en borgerlig selvstændighed (271). For denne *truede* det stordimensionale kunstvandingslandbrugs centralnervesystem, hvilket der ikke var nogen parallel til i det tidligt-kapitalistiske Europa.

Således viser det feudale Europas ekstensive agrarordning, som hidrører fra svagheden i de naturbetingede produktivkræfter, sig altså at være i stand til — netop på grund af denne svaghed og relative ufølsomhed i landbruget — at frembringe kapitalistiske industriformer. Derimod satte den højere udvikling af de naturmæssige produktivkræfter og arbejdskraften der betjener den, i Orienten et bolværk imod den industrielle udvikling på grund af vigtigheden af det landbrugsmæssige arbejdes produktivitet, og på grund af kunstvandingslandbrugets følsomhed over for enhver ødelæggelse af dets centralorganer — et bolværk, som den industrielle udvikling intetsteds har formået at overstige af egen kraft. Det er ikke de yppige områder med orientalsk frugtbarhed, der har dannet udgangspunkt for den kapitalistiske produktionsmåde, men, som Marx udtrykker det i nogle meget bemærkelsesværdige sætninger, netop den ”tempererede zone” (272), som på grund af dens klima og ganske bestemte jordbetingelser ikke tilskyndede til kunstvanding, men som er blevet stående på et

'råt', ekstensivt produktionstrin (273). "Det følger", således skriver Marx, "på ingen måde ..., at den mest frugtbare jord skulle være den mest egnede for den kapitalistiske produktionsmådes udvikling ... *Kapitalens fødested er ikke det tropiske klima, men derimod den tempererede zone*" (274).

De geografiske materialister har ikke formået at forklare fremkomsten af den kapitalistiske produktion i sammenhæng med naturgrundlaget for denne udvikling. På grund af deres 'kortslutningsmetode' formåede de ikke at erkende og anvende de formidlende økonomiske kategorier, produktivkræfterne og deres naturmæssige side (275). Max Webers behovsteori (276) er et forsøg, der heller ikke fører

fremad. De større behov i den tempererede zone bevirkede i sig selv intet. Kun hvor strukturen i produktivkræfterne bød på muligheden for en tilfredsstillelse af disse behov, skete der en opstigning til den middelalderlige håndværksproduktion og til den tidligt-kapitalistiske industriproduktion. Idet vi, ved at følge den marx-engelske anvisning, er gået ud fra det naturmæssige grundlag og dets modifikation gennem den historiske proces, er det lykkedes, også på denne afgørende historiske tærskel, at undgå at udelukke menneskets forhold til naturen, men tværtimod at sætte dette ind i historiebilledet i hele dette forholds historiske rækkevidde.

g. ENDNU EN GANG ANGÅENDE SPØRGSMALET OM AKTIVITET OG RETNINGSBESTEMMELSE

Efter udredningen af en række konkrete udviklingsprocesser, inden for hvilke vi søgte at blotlægge de naturbetingede produktivkræfters rolle, skal nu problemet med natursidens retningsbestemmende funktion endnu en gang blive behandlet. De sammenhænge, vi har udviklet i det forrige, tillader os at formulere og besvare spørgsmålet skarpere, end det var muligt i den første principielle del af vor undersøgelse.

Menneskets samfundsmæssige produktion er "*bestemt gennem nød og ydre hensigtsmæssighed*". Dette gælder "inden for alle samfundsformer og under alle mulige produktionsmåder" ("*Kapitalen*", 3. bog 4, s. 1055). *Det er denne 'nød'*, nødvendigheden af at reproducere sit materielle liv, som tvinger det til at brydes med naturen, dvs. at være *producerende aktiv over for naturen*, med et materielt udstyr af

midler, som det har indskudt mellem sig og naturen, og som er særegent for dets samfundsmæssige tilstand. De samfundsmæssigt arbejdende mennesker søger derved til enhver tid at udføre arbejdsprocessen "med det mindst mulige energiforbrug, og under betingelser, der er deres menneskelige natur mest værdige og adækvate" (s. 1056). Dets aktivitet styrer altså mod et *maksimum i arbejdsproduktiviteten*, forbundet med et *optimum i arbejdsbetingelser*.

Denne tendens kommer klart til udtryk i *de klasseløse samfunds* epoker, i urkommunismen og i det moderne socialistiske samfund, hvis grundlæggelse vi i dag oplever i Sovjetunionen. Her er de 'associerede producenter' i allerhøjeste grad interesseret i produktivtetsforøgelsen, som direkte og indirekte bliver stillet i deres tjeneste —

gennem højnelsen af deres personlige forhold, gennem lettelsen og forkortelsen af deres arbejde, gennem udbygningen af det kollektive kulturapparat. Her er de samfundsmæssiggjorte producenters aktivitet altså direkte rettet imod nyttiggørelsen af nye produktivkræfter, som kan tjene forøgelsen af udbyttet af deres arbejde.

Et fuldstændig andet billede viser *klassemamfundene*. Den herskende klasse higer ganske vist også i disse — under hele tiden historisk forandrede omstændigheder og under tilsvarende forandrede former — efter stigning i arbejdsproduktiviteten, og med dette formål mod udfoldelse af produktivkræfterne. Men frugterne af den stigende produktivitet gør den selv krav på. Den søger — også i tilfælde af større givtighed i produktionsprocessen — at fastholde de umiddelbare producenters arbejdsbetingelser på et så lidet bekesteligt, dvs. nedre, niveau som muligt. Dette er en af grundantagonismene i alle klassemamfund. Den betyder, at *det samfundsmæssigt arbejdende menneskes aktivitet er lemlæstet i klassemamfundene*.

Det afhænger af det foreliggende klassemamfunds udformning, hvorvidt den kommanderende klasse bliver nødt til at give en del af det frembragte produkt til de umiddelbare producenter. Således kan de umiddelbare producenters aktivitet i arbejdsprocessen — netop den aktivitet, som eftersporer nye produktivkræfter, og som søger at åbne disse — synke ned til nul, ja, under nul. Det klassiske tilfælde er antikkens slavelandbrug. Der var her i så lille en udstrækning tale om en søgen efter nye naturmæssige og samfundsmæssige produktivkræfter, at de produktivkræfter, der allerede var blevet udviklet på det forrige trin, faldt tilbage på

et niveau af yderste råhed. Den samlede konstellation af produktivkræfter — inden for hvilke vi har bestræbt os på at redegøre for den retningsgivende betydning af de naturbetingede momenter — resulterede her i en type af samfundsmæssige produktivkræfter, i hvilken enhver udviklingsaktivitet var ophørt. Løsningen på antikkens samfundsmæssige antagonisme kunne derfor ikke bestå i en umiddelbar højnelse af de forhåndenværende produktivkræfter, men omvendt kun i et forfald af disse kræfter og i ruinernes konsolidering på kolonatsets naturaløkonomiske trin. I dette tilfælde har det samfundsmæssigt arbejdende menneskes aktivitet ikke ført til en højnelse af produktivkræfterne, da der var fremkommet en fuldstændig steril, aktivitetssjælden type arbejdskraft, på grund af en ganske bestemt konstellation af produktivkræfter.

Under den 'asiatiske' såvel som under den feudale produktionsmåde var den umiddelbare producent på grund af de forskelligartede objektive produktionsbetingelser forbundet med sine arbejdsmidler på en sådan måde — bonden med jorden, håndværkeren med sit værktøj — at han (inden for visse grænser) var interesseret i arbejdsudbyttet, og dermed også var i besiddelse af en tilsvarende udviklingsaktivitet. I gunstigere tilfælde er, som Marx bemærker, disse samfunds umiddelbare producent "givet et større spillerum til at vinde tid til overskydende arbejde, hvis produkt tilhører ham selv" ("Kapitalen", 3. bog 4, s. 1023). I Asien har den på denne måde fremkomne ansporing ført til en række forbedringer i den landbrugsmæssige og industrielle arbejdsmåde, men derimod ikke medført et gennembrud til den industrielle kapitalisme på grund af den

uforsønlige modsætning mellem industriudvikling og kunstvandingslandbrug. Under den europæiske feudalisme formåede en industriel kapitalisme af ovennævnte grunde at slå sig igennem.

”Nød og ydre hensigtsmæssighed” bestemmer karakteren af det samfundsmæssige arbejde. Af nøden udspringer aktiviteten, viljen til udfoldelse af stadig nye produktivkræfter. ”Ydre hensigtsmæssighed”, egenarten af den historisk aktuelle natur, er afgørende for, hvor denne aktivitet fører hen. Det gælder også for kapitalismens æra. *Den samfundsmæssige aktivitet bevæger sig naturligvis til stadighed i en bestemt retning*, men denne retning er resultatet af det objektive, i sidste instans naturmæssige grundlag for den samfundsmæssige aktivitet. Er man i den samfundsmæssige aktivitet slået ind på en bestemt retning, 'a', på det materielle naturmæssige grundlag 'A', så bliver den samfundsmæssige aktivitet vendt i retning 'b', lige så snart et nyt kompleks af naturmæssigt materielle produktionsbetingelser, 'B', er gjort tilgængeligt og er blevet grundlæggende. Således har nyttiggørelsen af direkte eller afledede egenskaber af uld, af jern, af træ, af kul, af faldende vand, af elektricitet, af petroleum og af kautsjuk, hver gang givet en ændret retning for det samfundsmæssigt arbejdende menneskes aktivitet.

De forskellige kapitalistiske produktionsenheders antagonisme, der nødvendigvis fører til kamp om en så høj

profitrate som muligt, og til en stærk akkumulation, medfører tvangsmæssigt hos de kapitalistiske produktionskommandører en voldsom bestræbelse på at anvende stadig nye produktivkræfter — en bestræbelse, der søger at fremtvinge en maksimal opfindelsesaktivitet hos lønarbejderen gennem præmier, hos ingeniøren og den naturvidenskabelige forsker gennem tilsvarende materielle og sociale incitamenter. Modtendenserne er kendte — såvel de, der lammer opfindelsestrangen hos de umiddelbare producenter under kapitalismen, såvel som de, der med kapitalismens voksende monopolisering nu mere og mere indskrænker aktivitetsområdet til anvendelsen af nye opfindelser udfra rentabilitetsovervejelser.

Heroverfor betyder den socialistiske opbygning en maksimal løsladelse af alle arbejdsproduktivitetens kræfter, som den umiddelbare producent for første gang siden den tidligste historie igen er interesseret i på en måde, der ikke er lammet gennem en udbytningsmekanisme. At det arbejdende menneskes aktivitet også under socialismen til enhver tid tager den retning, der er bestemt gennem ”ydre hensigtsmæssighed”, gennem ”den ydre verdens love, naturen”, behøver ingen nærmere forklaring. Frihedens rige udvider sig kun i samme målestok som naturnødvendighedens rige, der er dets grundlag (”Kapitalen”, 3. bog 4, s. 1056). Ethvert andet svar fører til teologi og til mystik.

h. VARIATIONER OG TRINDELING I DEN MODERNE KAPITALISME

Under de beskrevne omstændigheder er overgangen til tidligt-kapitalistiske produktionsformer i den vestlige verdens forskellige delområder foregået tidligere eller senere, under pioner-landenes tilbagevirken på efternølerne. Denne klatren op på det nye trin har dog på ingen måde gjort de forskellige enkeltlande helt ensartede. Her som under de tidligere produktionsmåder udviste "den samme økonomiske basis — dvs. den samme basis efter hovedbetingelserne — *ud fra forskellige empiriske omstændigheder, naturbetingelser, raceforhold, udefra virkende historiske indflydelser osv., uendelige variationer og trin delinger i fremtrædelsen ...*, variationer og trin delinger, der kun er begribelige ved at analysere disse empirisk givne omstændigheder" (277). Den teoretiske analyse må blot lægge kernestrukturen i den nye basis. Den konkrete økonomiske historiskrivning, der uden kendskab til denne teoretiske kerneanalyse ikke formår at tage et eneste skridt, må tillige opsoge de mangfoldige variationer og trin delinger, som den industrielle kapitalisme har udviklet i de enkelte delområder under indflydelse af de af Marx nævnte omstændigheder (objektive såvel som subjektive naturbetingelser og internationale forholds indvirkning). Ligesom hidtil lægger vores nuværende betragtninger også her mest op til en behandling af det moment, som Marx har sat på førstestpladsen: de *ydre*, de objektive naturbetingelsers moment. Hvor plastisk den *subjektive* naturfaktor i Marx' grundopfattelse (278) forholder sig, beviser netop den moderne kapitalismes historie meget slående. Problemet med den udefra kommende

tilbagevirkning, ligesom problemet med de produktionsforhold, hvis udvikling er afledt (af de internationale forhold o.a.), får først og fremmest betydning for en økonomisk-historisk fremstilling, der eftersporer udviklingens enkelte vendinger og faser i den moderne kapitalisme.

Til de objektivt naturbetingede momenter henregnes bl.a. også *beliggenheden*. Den geografiske beliggenheds dialektik — oldtid, middelalder, nyere tid, nutid — har Marx allerede i 1850 behandlet i meget præcise vendinger (279). Marx og Engels har eftertrykkeligt betonet verdensøkonomiens forskydning fra Middelhavet til Atlanterhavet omkring 1500-tallet, og den dermed forbundne kendsgerning, at *Tyskland* økonomisk blev tilsidesat. I sin "Bauernkrieg" taler Engels barsk om den derved fremkaldte "udelukkelse af Tyskland fra verdenshandelen" (280). I skriftet om 1848 nævnes der atter som den første hovedgrund til "den tyske industris tilbagestående" i begyndelsen af det 19. århundrede: "landets ugunstige geografiske beliggenhed, dets afstand fra Atlanterhavet, der var blevet den store trafikåre for verdenshandelen" (281).

Dette, at Tyskland forblev 'i baggrunden' under den tidlige kapitalistiske udvikling, har også M. Weber fastslået (282). Lamprecht og andre historikere har afdækket sammenhængen mellem denne kendsgerning og transformeringen af beliggenhedsforhold i marx-engelsk forstand, og de har konsekvent fremstillet de enkelte træk og faser i den tyske økonomiske tilbagestående fra 1500 til 1800 (283). Med den maskinelle industrialismes frem-

komst blev afstandene mindre. I dampskibets og jernbanens tidsalder mistede Tysklands beliggenhed mere og mere sin (negative, o.a.) økonomiske betydning, især da også Østeuropas økonomiske betydning voksede. Samtidig blev råstofproblemet aktuelt som aldrig før (284). Ved slutningen af det 19. århundrede lykkedes det derfor den på kul og jern rige tyske kapitalisme at overhale Frankrig, der netop m. h.t. kulforsyningen var handicappet. Ved hjælp af sin sent opståede og derfor forholdsvis bedre organiserede storindustri lykkedes det den endog at blive til en alvorlig konkurrent for det hidtidige industrielle mønsterland, England. Naturligvis dannede råstofgrundlaget kun *et* — ganske vist et særdeles vigtigt — moment ved denne nye variation af den modne europæiske kapitalisme. Hertil kom den kvantitative magt af det samlede tyske kapitalistiske kompleks — større udbredelse og derfor et større produktionsresultat ved nogenlunde samme kvalitative præstationsevne — endelig kom også en lang borgerlig forhistories traditionelle ballast i England — en ballast, hvis virksomhed netop Marx på ingen måde har sat lig nul (285).

Relativt set var den meget senere udviklede tyske kapitalistiske storproduktion netop derfor ofte væsentligt mere rationelt organiseret (teknisk og samfundsmæssigt) end den engelske storindustri med dennes delvist i tradition stivnede produktionsforhold (286). Forskydningerne i befolkningsstrukturen før og efter krigen (287), som fulgte den tyske storindustri — og endda også handelens (288) — koncentration omkring råstofferne (igen hovedsageligt omkring kulcentrene (289) er socialhistorisk af største interesse. Vi kan her principielt blot henvi-

se til dem som momenter, der hænger meget snævert sammen med de naturbetingede produktivkræfters indvirkning på den seneste udformning af den konkrete tyske produktionsmåde.

Således har det samfundsmæssigt arbejdende menneskes aktivitet i den tyske historiekreds på ethvert tidspunkt af den tidlige, den modne og den sene kapitalisme forefundet, transformeret og aktualiseret helt specifikke naturmomenter — eller har ikke formået at aktualisere dem. Den specifikke tyske variant af den almene kapitalistiske udvikling fremgår heraf, for så vidt som vi ser bort fra tradition og internationale forhold. Heri er rodfæstet *'miseren' i de tyske sociale forhold* i det 17. og 18. århundrede, den forkrøblede karakter af den borgerlige frigørelseskamp, *den sene og — på dette tidspunkt — meget kompakte dannelse af en arbejderklasse*. Denne forefandt ikke en ren borgerlig klassemodstander, men et bourgeoisie, der endnu ikke havde løsrevet sig fra den prøjsiske jordbesidderklassens 'beskyttelse'. Alt dette 'voksede' ikke frem af den tyske 'jord'. Netop tyngdepunktsforskydningen til Atlanterhavet er en proces, der var et resultat af en helhed af naturmæssig-historiske træk, hvoraf de tyske bare udgjorde en brøddel. *Ingen klasser vokser frem af jorden*. Det er den gennem 'jorden' i videste forstand — dvs. gennem naturmomenter — på afgørende måde bestemte *produktionsproces* i dens øjeblikkelige beskaffenhed, righoldighed og rettedhed, hvorudfra klasseformationer, klasseindsætninger og klassekampe afledes. Analysen af den på denne måde opfattede produktionsmåde kan ikke *erstatte* analysen af de samfundsmæssige relationer. Men først analysen af den således opfattede produktionsmåde giver

det videnskabelige *fundament* for analysen af de samfundsmæssige relationer. En økonomisk historieskrivning, der går ud på at skildre relationerne menneskene imellem i den økonomiske proces, uden at *påvise årsagerne* til disse relationer i deres lovmæssige bevægelse, kommer ved dette centrale punkt ikke ud over en orientalsk eventyrfortællers fremgangsmåde.

I det følgende skitserer vi den kapitalistiske produktionsmådes konkrete udformning — i den udstrækning denne i væsentlig grad er blevet bestemt af naturmomenter — for nogle andre af Europas lande, hvis udvikling tydeligt lader bevægelsesloven træde frem.

Italien. Årsagerne til Italiens økonomiske tilbageslåenhed siden det 16. århundrede ligner stærkt Tysklands (290). Da dernæst i det 19. århundrede de nye naturmomenter med fremkomsten af dampmaskinen blev aktuelle og tillod den *tyske* kapitalisme dens slående opsving, formåede det *italienske* bourgeoisie ikke at aktualisere dette, som ikke lå inden for dets rækkevidde. ”Indtil nu”, håner Marx, ”er den kunst ikke opfundet at fange fisk i vandløb, hvori de ikke findes” (291). Indtil nu, siger vi, er den kunst ikke opfundet at opbygge en sværindustri der, hvor materiale, der taber vægt under forarbejdningen (292) som kulene — forudsat naturligvis, at de bibeholder deres hidtidige tekniske rolle — ikke er i nærheden. Italiens *jernsituation* var og er lidet gunstig (293). *Kul*-situationen må betegnes som fuldstændig utilfredsstillende (294). Ganske vist ville det være for meget ligefrem at erklære, som Züblin gør det, at Italien på grund af denne råstofsituation ”ikke er skabt til industriland” (295). Det bliver dog på den anden side aldeles klart, at den italienske industrikapitalismes ensidige udvikling henimod bestemte færdigvareindustrier, især henimod tekstilindustrien, har sine rødder her (296). Tekstilprodukter udgjorde f.eks. 30,3% af den italienske eksport i 1913, i 1925 endda 40,7% (297). Italien blev på næsten samme tid som Tyskland samlet til een stat. Den væsensforskellige karakter af de to landes hidtidige industrielle udvikling frembyder en særdeles slående illustration af rigtigheden af Marx’ teser om ”variationer og trin”.

Schweiz. Den første store transformering ryddede store dele af den oprindelige skovbevoksning (298). Klimatiske såvel som terrænmæssige årsager satte dernæst græsgangene i forgrunden, godt nok ved siden af agerlandet, men med langt større udbredelse (299). Aktualisering af det avledygtige kvæg, af kreaturerne, dog først og fremmest også af fårene. Et selvbevidst byborgerskab, mod hvilket intet magtfuldt landaristokrati ydede modvægt, hvilket havde krævet et landaristokrati, der kunne have været baseret på landbrugsmæssig stordrift (terrænvanskeligheder! 300) eller på godsejernes herredømme over bønderne. Veludviklet tekstilhåndværk (uld, hør), dernæst veludviklede tekstilmanufakturer inklusive den senere inddragne silkeforarbejdning (301). Dialektikken i vandkraften, som i den tidlige kapitalisme er aktuell for driften af vandmøller (302), som bliver uaktuel efter dampmaskinens fremkomst, og som fornylig påny har opnået højeste aktualitet til indvinding af elektrisk kraft. Kul- (og i nogen grad jern-)problemet blev fra 1800-tallet aktuelt, sideløbende med faldet i vandmøllens betydning. Skrap kulmangel (303). Også mangel på jern (304). Dertil så godt som ingen vandtransportlettelser på

grund af det bjergrige terræn. Følgen: Omend Schweiz ikke, som en schweizisk patriot mener, ”i det 17. og 18. århundrede stod som verdens fornemste industriland ved siden af Frankrig og Holland” (305), spillede det alligevel en anselig rolle i manufakturøkonomien. Landet måtte dog efter 1800, på lignende måde som Italien, indskrænke sig til arbejdsintensive industrier (tekstiler, ure, maskiner af høj værdi) (306). De ni vigtigste eksportprodukter fra Schweiz var i 1923-26: ure med 156 mill. franc, silkevarer med 125, broderi 98, bomuldsvarer 95, maskiner 87, farveartikler 43, kondenseret mælk 34 og chokolade med 9 millioner franc (307).

Særlige ejendommeligheder i deres tidlige kapitalistiske udvikling fremviser *Spanien og Holland*. I Spaniens tilfælde er *forkrøblingen* af den kapitalistiske produktion det væsentlige moment, i Hollands tilfælde en storartet begyndende kapitalismes tilbagefald til et niveau under udviklingen i nabostaterne Frankrig, og især England.

Spaniens økonomiske situation fra det 16. til det 18. århundrede har udfordret til de forskelligste forklaringsforsøg. Mayr betegner som den vigtigste årsag den foragt, med hvilken man betragtede ”handel og håndværk” i Spanien (308). M. Weber nævner i samme ånd kongehusets ”ødelæggelse af de spanske granders (adelsmænd, o. a.) handelspolitik” (309). Det er vist rigtigt, at den handel, der var blevet fremmet i maurisk tid, for størstedelens vedkommende blev lammet af de kristne konger, såvel hvad angik arten af varerne som varestørens retning (310). Men derved døde handelen på ingen måde ud. Det blev blot et andet handelsprodukt, der kom i forgrunden — et produkt, der allerede i århundre-

der var blevet eksporteret fra de ikke-mauriske områder — *ulden* (311). Uldhandelen blev dog på ingen måde taget fra de spanske grander. Den befandt sig i deres og kirkens hænder, for såvidt de tilhorte ’mestaen’, dvs. forbundet af ejerne af de store fåreflokke. Med Ferdinands og Isabellas sejr tabte mestaen aldeles ikke sin stilling som behersker af uldeksporten. Netop nu antog mestaens uld-engroshandel de vældigste dimensioner (312).

”Det amerikanske guld”, som ifølge Kulischer var skyld i forarmelsen (313) (dette er, som bekendt, det gængse hovedargument) intensiverede bare en proces, der alligevel ville være foregået. Først i trediverne gjorde virkningerne af guld- og sølvstrømmen sig økonomisk set stærkt gældende. Allerede i 1515 gik dog en murren af utilfredshed — det første krisesyndrom — gennem Cortes’ (rigsdagen, o. a.) rækker (314) — den Cortes, der, helt i strid med Mayrs fremstilling, aldeles ikke stillede sig ligegyldig over for ”handlens og industriens ve og vel” (315). Her har M. Weber uden tvivl ret, når han henviser til Comuneros som et moment, der fremskyndede tilbagegangen (316). Men herved drejede det sig dog blot om den politiske afstemning af et regnskab, hvis *udslaggivende* faktorer var at finde i selve produktionsprocessen. M. Weber hentyder selv til denne, når han erklærer, at den måde, en tilstrømning af ædelmetal virker på, afhænger af udformningen af arbejdsorganisationen (317). Javel. Men netop produktionsfæren har Weber ikke analyseret. Hans bemærkninger om Comuneros’ undertrykkelse, om den — påståede — ødelæggelse af handelspolitikken og om de store krige, kan ikke opveje denne manglende analyse.

Store krige som sådan kunne, såfremt det økonomiske grundlag var stærkt og i stadig vækst, ikke ryste selv en mindre stat end Spanien. Hollands tilfælde beviste tværtimod, at de kapitalistiske aktionsmuligheder formår at *stige* i sammenhæng med sådanne krige. Ganske vist kun, såfremt det økonomiske grundlag var stærkt og i stadig vækst. Under denne synsvinkel vil vi nu kaste et blik på den produktionsmåde, der med de kristne 'erobrere' kom til at herske i Spanien.

I de *sarascenske* områder forbandt et for størstedelen på *kunstvanding baseret 'asiatisk' landbrug* (318) sig som bekendt med et blomstrende håndværk og en udviklet handelskapitalisme. Det arabiske aristokrati, der oprindeligt stod i lensmæssige relationer til emirerne, var blevet tilintetgjort under Abderrahman III (320). Tilbage blev der *en orientalsk despotisme med bureaukratiske træk*, med en handelskapital og med en stærk betoning af det militære element (321) — alle opsplitninger og alt tilbagefald ændrer intet herved. Den kunstvandingsøkonomiske landbrugsbasis var blandet med kvægavl, eller rettere sagt: omgivet af kvægavlen i randområderne (322). Denne kvægavl, i hvilken fåreavlen allerede spillede en rolle, var dog ikke af en sådan størrelsesorden, at den kunne udsætte det landbrugsmæssige grundlag for fare.

Der var i *de nordlige områder*, hvorfra fordrivelseskampen mod maurerne blev ført, et langt gunstigere terræn for græsningsøkonomien, på grund af jordbunden og klimaet (323). Her voksede der på fårenes ryg en uld, der dengang var alle verdens øvrige uldsorter overlegen i finhed (324). Den bedste kvalitet opnåede ulden kun, når fårene forblev i det fri. Dette krævede imidlertid i de

kolde vintermåneder en vandring mod varmere, sydligere områder. Dette var en betingelse for 'transhumance'-systemet. *Muligheden* af dens opfyldelse var givet gennem de vidtstrakte områder i Mellem- og Sydspanien, der var velegnede som græsgange. Kampen om *realiseringen* af vandringer begyndte med udviklingen af behovet for uld og af transportforholdene i det europæiske Middelhavs mere fremskredne økonomiske regioner. Forfattere, der har beskrevet den spanske fåreavl, har påpeget, at lignende sæsonvandring af fåreflokke også fandt sted i andre dele af Middelhavsområdet, f.eks. i Italien (325). Dette er ganske vist rigtigt. Dog bliver netop her vandringerens *omfang* af betydning. Nord-, snart også Mellemspaniens vidtstrakte områder gav udviklingen af den aktualiserede Merino-avl et enestående stort spillerum. I England blev det *ekstensive* landbrug opslugt af fåreavlen. I Spanien blev endog det *intensive* landbrug (delvist havebrug!) opslugt af fåreavlen på grund af uldens usædvanlige kvalitet og de særdeles vidtstrakte græsgange.

Det mest betydningsfulde samfundsmæssige produkt af den fåreavl, der var ved at udvikle sig, var *mestaen* — et forbund, der ganske vist ikke *udelukkende* bestod af ejere af store fåreflokke (326), men hvori disse ejere dog helt og holdent besad den sociale og politiske ledelse. Ni tiendedele af ejerne deltog ikke i mestaens afgørende forsamlinger (327). Det står helt klart, at det ikke har været ejerne af flokke med 30-40.000 får der var bundet til deres arbejde, men derimod ejere af de mellemstore og små flokke. Organisationens præsident var under de "mægtige adelige fåreejere"s umiddelbare indflydelse (328). Samspillet mellem mesta-kapitalisterne (329) og den vok-

sende kristne stat var intimt og indholdsmæssigt fuldstændig entydigt. Med de nordlige områders stigende økonomiske styrke voksede statens politisk-militære slagkraft. Enhver sejr mod maurerne forøgede græsningsarealet (330). Enhver udvidelse af græsningsarealet og antallet af får fik den samlede skat til at svulme op — den skat, som mestaen betalte til 'sin' stat (331). *Under Ferdinand og Isabella blev mestaens præsidentembede slået sammen med embedet som ældste medlem i det kongelige råd* (332). Staten groede officielt sammen med mestaen. Staten blev nu også formelt det, den indtil da allerede havde været rent faktisk: det politiske instrument til gennemførelse af mesta-aristokratiets materielle interesser. En bevidst ensidig lovgivning til udvidelse af græsningsarealet. Indhegninger, som ved deres gennemførelse gjorde mestaens retslige beføjelser til midler, der voldeligt fremmede processen (333). Kamp mod medlemmerne af Cortes, der, fordi de drog fordel af landbruget, gjorde indsigelse mod agerbrugets lemlæstelse (334). Åbenlys afskæring fra forbedringer i den landbrugsmæssige produktionssfære (335). Således har de kristne erobrere faktisk iadet produktivkræfterne i det hidtidige mauriske Spanien — de industrielle såvel som de landbrugsmæssige — forfalde, endda forsættigt ødelagt dem (336). Men dette skete ikke i en "åndens krig uden hensyn til økonomiske følger", som om man herved "ene og alene tjente ånden" (337). Dette er en idealistisk myte. Det skete tværtimod *ved gennemførelsen af en anderledes produktionsmådes interesser: en lavere, men i øjeblikket mere rentabel, og militært set mere slagkraftig form for produktionsmåde*. Tjeneste for 'ånden' mani-

festerede sig i statskassens indtægter fra den skat, man måtte betale for sæsonvandring, 'servicio y mantazgo'. som beløb sig til følgende:

1513. . . . 5,7 millioner Marevedis
 1543. . . . 10,4 millioner Marevedis
 1563. . . . 19,6 millioner Marevedis

(338). For ikke at tale om de løbende ekstraskatter (339).

Man forstår derudfra kongeorDET: "*Udbygningen og opretholdelsen af græsningsøkonomien udgør livskilden for dette kongerige*" (340).

Det er derfor helt forkert, når man i 15. til 17. århundredes Spanien tror at se et land med en opblomstrende kapitalisme ligesom i Frankrig og England (341). De beskedne spirer til en tidlig-kapitalistisk industrialisme voksede kun frem i enklaver i den herskende, kvægavlsbaserede kapitalistiske produktionsmåde, der ikke var udviklingsdygtig, og som oven i købet forfaldt med den internationale tekstilproduktions forvandling.

Dette var den produktionsmæssige basis for den spanske absolutismes opkomst og forfald. Samtlige begivenheder i cirkulationssfæren og på den politiske arena, som f.eks. den voldsomme tilstrømning af ædelmetal og de store krige, kunne kun skærpe eller modificere den grundlæggende proces. De har ikke selvstændigt fremkaldt den (342).

En klar forståelse af *Holland* som en 'variation' af den tidlige kapitalisme opnås først, når man erkender, at det i Hollands tilfælde ikke så meget drejer sig om udviklingen af den *industrielle* produktionsbasis, som om udviklingen af *cirkulationssfæren*. Ganske vist spillede Nederlandene i slutningen af middelalderen også på produktionens område en pionerrolle. Klimatiske forhold svarende til Englands tillod i de *sydlige*

Nederlandes græsningsområder udviklingen af tilsvarende velegnede uldfåreart som på Kanalens anden side (343). Der sker således en tidlig udformning af det *flanderske uldvæveri*, der indeholder overgange til kapitalistiske former (344). I den sydlige del af Nederlandene fører en gunstig kombination af en gruppe af de arbejdsmidler, som ifølge Marx skaber en særlig fortrinsstilling for den industrielle udvikling (345), nemlig tilstedeværelsen af ”jernmalme, skove og vandfald” i gunstig beliggenhed (346), på samme måde til en lige så tidlig udvikling af moderne former for *jernudvinding og -forarbejdelse*. I 1500-tallet var højovnsteknikken fuldt udviklet (347), et tegn på, at kapitalismen var trængt ind i denne produktionsgren. Det er derfor fuldt berettiget, når den økonomiske historieskrivning fremhæver de sydlige Nederlandes blomstrende industri (348).

De nordlige områders styrke var ikke nær så meget deres industrielle rigdom — på dette område blev de i virkeligheden snarere båret frem af sydømråderne — som deres glimrende *trafikale beliggenhed* (349). Hollands og Seelands (350) skibsfart, der var vokset frem af (silde-)fiskeriet, formidlede i begyndelsen transporten mellem områderne ved Atlanterhavet og Østersøen (351). I 1497 sejlede 795 skibe gennem Øresund, deraf 569 fra Nederlandene og 455 alene fra Holland (352). Dertil kom så senere en udbredt kolonihandel (Ostindien). Det var *transportindustri og handel* (på dette trin endnu snævert forbundne), der gjorde Holland mægtigt. Derfor henregner Marx hollænderne til de klassiske ”handelsfolk” (353). Hollands økonomiske succes viste sig at blive omvendt proportional med den kapitalistiske industris almene udvikling. ”Den lov, at

købmandskapitalens selvstændige udvikling står i omvendt forhold til den kapitalistiske produktions udviklingsgrad, fremtræder mest i mellemandens historie (carrying trade), som hos venetianerne, genoveserne, *hollænderne* etc., hvor *hovedgevinsten altså ikke hentes hjem ved udførsel af landets egne produkter, men ved formidling af udvekslingen af produkterne fra samfundet, der kommercielt og også på anden måde er økonomisk lidet udviklede*, og ved udbytning af begge produktionslande ... Men dette monopol på mellemandhandel går tilbage, og dermed denne handel selv, i samme forhold som den økonomiske udvikling skrider frem hos de folkeslag, som monopoliet til begge sider udbyttede, og hvis mangel på udvikling var dettes eksistensgrundlag” (354).

Da dette tidspunkt indtraf i Europa, måtte det vise sig, om Holland også produktionsmæssigt var de nærliggende kapitalistiske lande jævnbyrdigt. Her svigtede landet imidlertid. Revolutionen havde afskåret de vigtige områder i syd. Men hvad de nordlige områder angik, gav ”naturmæssig beskaffenhed og jordens produkter ingen anledning ... til at udvikle industri i større målestok. Af råstoffer til produktionen bliver der kun fundet lidt ... De små virksomheder forblev derfor endnu indtil de sidste årtier af 1600-tallet fuldstændigt dominerende i Holland på grund af de ringe betingelser for teknikken” (355). Selv en bevidst og systematisk subventionspolitik fra statens side, der byggede på forventningen om fiskale fordele, hjalp kun lidt (356).

Med fremkomsten af den industrielle kapitalismes maskinelle fase forværredes situationen endnu en gang. Holland, der i 1669 havde besiddet to

tredjedele af alle Europas skibe (357), kunne stadig spille en rolle som handels- og transportland (358). Men mod udviklingen af de industrier, der nu bliver væsentlige, var der dog på grund af den ugunstige råstofsituation — først og fremmest blev her kulmanglen aktuelt — trukket en grænse, der næppe kunne overskrides foreløbig, dvs. med de daværende produktivkræfters udviklingsniveau. Derfor kendtes der endnu "for 30 til 40 år siden hovedsageligt kun småindustriel og endda håndværksmæssig virksomhed i Holland, mens metalindustrien i Tyskland, England og Belgien allerede havde antaget store dimensioner" (359).

Også i Hollands tilfælde bliver altså den ejendommelige rytme og specifikke ensidighed i landets tidlige og højkapitalistiske udvikling først virkelig forståelig i det øjeblik, da man blotlægger de naturmæssige momenter, der har været virksomme dels i form af den geografiske *beliggenhed*, som ganske vist må forstås fuldstændigt dynamisk, dels i form af produktivkræfter, der manglede eller savnedes.

Det kan ikke være hensigten, at vi skal danne os et fuldstændigt overblik over den naturbetingede variation i den kapitalistiske udvikling i Europa. Vi analyserede blot den grundlæggende bevægelses- og formidlingslov, eksemplificeret ved enkelte lande, hvis forskelligartede variationer og trin fremstår særdeles klart. Vi kan imidlertid ikke afslutte denne del af vores arbejde uden også at have kastet et blik på det land, der indtil for ganske kort tid siden har fremstået som det klassiske kapitalistiske industriland, nemlig *England*.

Udover den samfundsmæssige arbejdskrafts naturmæssige og samfundsmæssige håndled, er arbejdets produk-

tivitet ifølge Marx hovedsageligt afhængigt af følgende:

1. af arbejdets *naturmæssige* betingelser: af jordens frugtbarhed, minernes ydeevne osv.
2. af den fremadskridende forbedring af de *samfundsmæssige arbejdskraft* ... arbejdets deling, maskiner, forbedrede arbejdsmetoder..." osv. (360).

Således skrev Marx i 1865. Umiddelbart derefter har han så i "Kapitalen"s 1. bind yderligere specificeret punkt 1 — objektive naturbetingede produktivkræfter. Der skriver han: "Bortset fra den mere eller mindre udviklede skikkelse, den samfundsmæssige produktion har, er arbejdets produktivitet fortsat bundet til naturbetingelser. De kan alle føres tilbage til menneskets egen natur, som race osv., og til den natur, der omgiver mennesket. Fra et økonomisk synspunkt deler de ydre naturbetingelser sig i to store klasser, nemlig naturlig rigdom på midler til livets opretholdelse, altså jordens frugtbarhed, fiskerige vandstrøg osv., og naturlig rigdom på arbejdsmidler, såsom vandfald, sejlbare floder, træ, metal, kul osv. På kulturens første trin gør den første art af naturlig rigdom udslaget, på højere trin i udviklingen den anden type. Man kan f.eks. sammenligne England med Indien ..." (361). Det havde ikke været nødvendigt at nævne England: det var tydeligvis ud fra Englands industrielle historie, at Marx aflæste den afgørende rolle, som rigdommen på naturmæssige arbejdsmidler spiller for et lands udvikling af (den kapitalistiske) produktion.

Ikke alle de naturmæssige arbejdsmidler, som Marx nævner, er i løbet af de forskellige faser af den kapitalistiske industris vækst aktuelle på samme

tid. For den førende rolle, som Englands industri svang sig op til i den tidlige kapitalisme, og som det bibeholdt i den maskinelle industris tidsalder indtil slutningen af det 19. århundrede, var det derfor afgørende vigtigt, at hver gang produktionsmådens videre udvikling lod nye produktivkræfter blive aktuelle, så var de naturmæssige elementer, der var nødvendige for den produktionsform, som dernæst skulle tages op (med træet som eneste undtagelse!) til stede i så rigelig mængde, at arbejdets produktivitet i den engelske kapitalisme påny blev maksimal i sammenligning med konkurrentlandene. (Vi følger eksemplet, som Marx giver i citatet ovenfor, og inddrager ikke i denne fremstilling Englands koloniale imperialistiske virksomhed samt dennes tilbagevirkninger. Thi grundforholdet skal først og fremmest påvises uden dette moment).

Overgangen til den tidlige kapitalisme, dvs. kapitalistiske produktionsformers udfoldelse i *uldindustrien*, var nærliggende ud fra Englands gunstige *fåregræsnings*situation. Det var Englands *klima*, og ikke den der herskende fred (363), der skabte de naturmæssige forudsætninger. For Spaniens fåreflokke forøgedes i omgivelser, der var alt andet end fredelige. De kapitalistiske produktionsformers realisering begyndte ved slutningen af middelalderen med uldproduktionens udvikling, i begyndelsen i en håndværksmæssig ramme. "Før maskinernes opfindelse byggede et lands industri hovedsagelig på de råstoffer, som landets egen jord frembragte: således i England uld, i Tyskland hør, i Frankrig silke og hør" (364). Dette er tydeligvis det virkelige grundprincip, skønt også indførelse af råstoffer kan træde til og komplicere billedet, så snart produktionen en gang

er blevet konstitueret med indenlandske råstoffer — Flandern: uld! Med hensyn til fåreavl var England og Spanien ganske særlig begunstigede fra naturens side. I Spanien ødelagde de erobrende fåreflokkeejere de højere industrielle produktivkræfter, og Spanien formåede derfor ikke selv at forarbejde den uld, som deres flokke frembragte. I England kunne den bymæssige industri — efter en overgangstid — (365) selv opfange den indenlandske råstofrigdom.

Sikke et råstofbagland, sammenlignet med Flandern! Englands større naturmæssige rigdom på tekstilråstoffer, der nu blev aktuelle, måtte før eller senere slå sig sejrrikt igennem over for de lige så udviklede, ja endda overlegne samfundsmæssige produktivkræfter i Flandern og Brabant. Derudover levere *vandsituationen* naturmæssige hjælpemidler til arbejdet og gjorde sig herved ligeledes gældende i forøgelsen af den økonomiske afstand til nabolandene. Vand til transportformål, vand som middel til at holde tekstilfibre smidige (366), vand som mekanisk drivkraft, som de tidlige tekstilmaskiners kraftkilde (367) (også som kraftkilde for mekaniske indretninger i metalforarbejdningen, 368). Transportforholdene var, i sammenligning med Frankrig og Tyskland, særdeles gunstige. Talrige *floder* (369), der uden alt for store vanskeligheder kunne *kanaliseres* ved en højere udvikling af produktivkræfterne (370). Endelig et relief, der heller ikke bød så store vanskeligheder ved anlæggelsen af fuldstændigt nye vandveje, *kanaler* (371), som det var tilfældet i de kontinentale områder med disses forholdsvis store udstrækning og tildels meget bjergrige landskab.

Englands jernmalmlejer, der målt ud fra tidligt-kapitalistiske forhold var særdeles rige, ville sådan set også have gjort det nemt at nå den kapitalistiske industris andet trin, det næste trin, der nu skulle stiges op til, nemlig jernforarbejdningen. Efter en glimrende start medførte udtømningen af træet — det dengang aktuelle brændselstof — imidlertid en delvis afaktualisering af de forhåndenværende jernmalmsforråd. Det voldsomme træforbrug i starten havde afskovet landet i en sådan grad, at det centrale redskab for transport, handel og krigsførelse, nemlig flåden, syntes at være truet (372). Derfor var der i det 17. århundrede ”ingen fremskridt, men tilbageskridt” i Englands jernindustri (373). Meget indflydelsesrige grupper gik dengang åbent ind for opfattelsen, at ”det ville være bedre, hvis der overhovedet ikke fandtes nogen jernværker i England...” (374). Man anmodede om likvidering af jernfabrikationen, og faktisk lod regeringen i 1674 sine egne jernværker i Forest of Dean ødelægge (375). Englands jernproduktion, der i 1612 leverede ca. 180.000 tons råjern (efter en anden opgivelse 60.000 tons), var i 1630 endnu på 40.000, men i 1700 kun 20.000 tons! Resten af behovet blev dækket ved indførsel (376).

Først i det øjeblik, da nye metoder tillod at benytte *kul* i stedet for træ til udsmejtningen, blev lænken brudt. Den arbejdsform, der nu vandt indpas, gjorde ikke blot Englands, målt med daværende forhold kæmpemæssige, *jernmalmlejer* aktuelle igen, men aktualiserede frem for alt også dets endnu større *kulskatte*. England blev nu verdens industrielle værksted, mens lande som Italien, Holland, Frankrig og Schweiz på en for deres sværindustri udvikling meget pinagtig måde måtte

se i øjnene, at de naturmæssige rigdomme, der var aktuelle på det nuværende tidspunkt, kun i meget ringe omfang stod til deres rådighed — *transporten* af kul over lange strækninger var udelukket af velkendte teknisk-økonomiske grunde, i hvert fald i et omfang, som kunne have ydet kompensation. Ved tilsvarende eller bare nogenlunde lignende samfundsmæssige betingelser, måtte den betydeligt større rigdom på centrale *naturmæssige arbejdsmidler*, der nu var blevet aktuelle, foreløbig ubetinget afgøre konkurrencekampen til Englands fordel. Kun foreløbigt, ganske vist. Ved slutningen af det 19. århundrede trængte nye produktionscentre sig frem i forreste linje, nemlig Tyskland, USA og Japan. Englands dominerende stilling kom til at vakle.

Analysen af denne fase i den moderne økonomis historie, imperialismen, ligger imidlertid uden for denne oversigts ramme. Sådan set ikke, fordi vi mente, at vi ikke kunne udrette noget — eller i hvert fald ikke noget væsentligt — inden for dette område ved hjælp af vores fremgangsmåde. Tværtimod. Netop også ved en undersøgelse af den imperialistiske udviklingsbevægelse må den enestående erkendelseskraft i de kategorier, som Marx skabte, fuldtud vise sig. Problemet er imidlertid alt for komplekst til, at en kursorisk betragtning skulle kunne være tilstrækkelig. Den kapitalistiske produktionsmådes strukturforandringer i imperialismens fase kræver en behandling, hvorigennem disse fænomener føres tilbage til produktivkræfternes bevægelse. Dette må overlades et særskilt arbejde.

DERMED ER VI NAET til slutningen af den konkrete del af fremstillingen. Ved hjælp af dette afsnit forsøgte vi i

praksis at påvise, hvor frugtbare de af os betonedede metodologiske synspunkter er for enhver økonomis-historisk analyse.

Lenin og Plechanow har, næsten som de eneste i den marxistiske lejr, virkelig anerkendt og optaget den oprindelige marx-engelske tanke om *naturmomentets* afgørende betydning for produktivkræfternes udvikling. I bestræbelsen for at undgå en fejlagtig geografisk materialisme, faldt næsten alle øvrige i den modsatte, idealistiske grøft. De henviste til den historiske karakter af de til en given tid virksomme naturmomenter. Den af Marx og Engels betonedede kendsgerning, at al natur, der er virksom til en given tid, er af historisk art (netop: 'aktuel'), ophæver imidlertid ikke den (retnings-)bestemmende *funktion* hos denne 'historiske' natur. Disse marxister så ene og alene Marx' henvisning til naturens historiske modifikationer. At Marx, idet han fastslår disse modifikationer, kræver ved enhver historisk analyse at *gå ud fra* naturen og dennes modifikationer, dette overså man. Såvel den dialektiske som den materialistiske position, som karakteriserer Marx' standpunkt, gennemgik således på et aldeles afgørende punkt en metafysisk og idealistisk forvanskning.

Bevidst ensidigt satte vores skitse Marx' hidtil tilsidesatte metodologiske tanker om naturmomentets historiske betydning i centrum for betragtningerne. Den konkrete fremstilling af historieprocessen i tilknytning til en enkelt produktionsorganisme eller til et kompleks af organismer, vil *udligne* den i vores sammenhæng uundgæelige ensidighed og *fuldstændiggøre* den til en helhed. Sådant en fuldstændiggørelse ophæver imidlertid ikke princippet, såfremt det sker inden for rammen af Marx' opfattelse. Ganske vist kan den til enhver tid forhåndenværende samfundsstruktur føre til meget forskellige måder at eftersøge og anvende naturens elementer på. Ethvert skridt i det aktive samfundsmæssige arbejde må foregå i afhængighed af naturen, den ydre objektive verden som mennesket står overfor. Alle slags anstrengelser for at flytte grundprincippet over i den samfundsmæssige sfæres bevægelser fører tilbage til den frie viljes rige, der løsner sig fra de hårde bestemmelser i den reale verden der omgiver os. En sådan vej, som mystikere og præster slår ind på, og veltalende anbefaler til efterligning, er ingen vej for virkelig videnskab.

- 90 Brev fra Marx til Michailovski, 1871. (Marx-Brevier, udgivet af F. Diederich, Berlin 1920, s. 140 ff). I betragtning af sådanne og talrige lignende programmatisk udtalelser fra Marx' side, som hans historiske analyser helt og holdent stemmer overens med, ville det ikke være til at finde ud af, hvordan Scheler overhovedet kan beskyjde Marx for overhovedet at dele den 'europæiske' fordom, at "økonomiens bevægelse mod den kapitalistiske fase samt den hertil hørende videnskab og teknik, skulle være gældende for menneskehedens samlede udvikling, og at dette økonomiske trin dermed på et eller andet tidspunkt også skulle have været trådt for Indien, Kina, Rusland, Japan osv." — hvis ikke Schelers måde at behandle Marx på forklarede meget: Mens en gruppe borgerlige videnskabsfolk, der kunne betegnes som kryptomarxister, ganske vist undgår at citere Marx, men immervæk tydeligvis selv engang har læst ham og i øvrigt betjener sig af enkelte elementer af hans tanker (Die Wissensform und die Gesellschaft, Leipzig 1926, s. 169, sml. også s. 190 og 195), så har Scheler i det nævnte arbejde gennemgående (for)skaffet (sig) sine Marxbelæg fra andenhånds kilder, enten fra skrifter rettet direkte mod Marx, eller fra værker som Marx helt og holdent stod kritisk overfor. Og det er er ofte lige netop fra disse værker Scheler henter Marx' 'mening' frem. Sammenlign Schelers Dietzgenticater (s.s. s. 20 ff) — hentet fra Sombart — med Marx', Engels' og Lenins opfattelse af det der diskuterede spørgsmål. Sammenlign kilden til de schelerske angivelser af Marx' og Engels' formodede meninger: Sombart, Labriola, Plenge (s.s. s. 200-207). Sammenlign, på hvilken vidunderlig måde Scheler (s. 273) omtaler den sidste feuerbachtelse, som Engels som bekendt først offentliggjorde 5 år efter Marx' død, og om hvilken Scheler beretter: "Marx udtaler allerede en gang i begyndelsen af sin litterære løbebane til sine meningsfæller: 'Hidtil har man altid kun villet erkende verden. Nuvel, lad os nu forandre den!' ". Der behøves ingen dokumentation for, at en sådan 'forklaringsmanøvre' videnskabeligt set er uden nogen som helst værdi, den være sig nok så tjenlig, også politisk, for enkelte samfundsgruppers selvbevidsthed.
- 91 Marx, Vorwort zur Kritik der politischen Ökonomie, s. LXI. Kapitalen, 1. bog 1, 176 ff, 1. bog 2, 350, 523 ff, 2. bog 1, 52, 139 f, 2. bog 2, 610 f, 3. bog 2, 427-436, 3. bog 3, 773 ff, 3. bog 4, 1017 ff. — Theorien über den Mehrwert, I, s. 259, 370, 399, II, 1, 205, III, 499 ff og ellers ofte.
- 92 Ifølge Sombart erklærede Max Weber at indbefattelsen af eskimoerne og indianerne i historieskrivningen var et udslag af vor 'socialpolitiske' tidsalder, der også vil gøre de fattige og elendige ret. (Sombart, Die drei Nationalökonomien, 309 ff).
- 93 Sammenlign de mange bemærkninger om primitive samfund i "Kapitalen" og andre steder, endvidere specielt Marx til Vera Zasulic, (MEAI, I, 318 ff).
- 94 M. Schmidt, Grundriss der ethnologischen Völswirtschaftslehre, Stuttgart 1920 /21, I, s. 23.
- 95 London 1904.
- 96 B Spencer & F.J. Gillen, The Native tribes of Central Australia, London 1898
- 97 London 1904.
- 98 Erhard Eylmann, Die Eingeborenen der Kolonie Südafrikas, Berlin 1908. Først bliver slægtsliv, religion, manddomsindvielse, sprog og kropsdeformeringer behandlet. Først derefter, i XII kapitel, omtales jagt og fiskeri (s. 269 ff).
- 99 C. Strehlow, Die Aranda- und Loritjastämme in Zentralaustralien. V. Teil, Frankfurt a.M. 1920. Aranda- og Loritjastammens materielle kultur. De første fire bind handler om det åndelige liv hos de beskrevne stammer.
- 100 Herbert Basedow, The Australian Aboriginal, Adelaide 1925, kap. 14, "Hunting", s. 121 ff, kap. 29, "Stone implements" s. 359 ff. Spørgsmålet om, med hvad og hvordan levedsmidlerne skaffes tilveje, er naturligvis fuldstændig røvet fra hinanden gennem en sådan fremstilling.
101. W. Sievers & W. Kükenthal, Australien, Ozeanien und die Polarländer, Leipzig-Wien 1902. Her er fremstillingen ikke kun i det rent ydre opremsende, men ligefrem vildledende: Når det hedder: "Agerbrug, kvægavl og håndværk er knap nok (!) tilstede..." (s. 142), så efterlader denne formulering det indtryk, at spiren til agerbrug og kvægavl dog findes — et indtryk der, bortset fra tæmningen af dingohunden, på ingen måde bliver retfærdiggjort gennem kendsgerningerne.

102. B. Buschan, *Illustrierte Völkerkunde*, 21.-25. Tausend. Stuttgart. Sml. først og fremmest siderne 166 og 172 ff.
103. W. Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie*, Leipzig 1912, s. 124.
104. Stuttgart 1894. Det er rigtigt, at Cunows arbejde i det ydre hviler på Fr. Engels: Familiens, privatejendommens og statens oprindelse. Imidlertid er de økonomiske elementer, som indleder og gennemsyrrer hele Engels' værk, blevet skubbet til side af Cunow til fordel for en fuldstændig ensidig analyse af slægtskabsforholdene.
105. *The Native tribes of South Australia*, Adelaide 1879, s. 40.
106. Howitt, *The Native tribes of South-East Australia*, s. 30.
107. Spencer & Gillen, *The Native tribes of Central Australia*, s. 632.
108. Derimod er der flere steder omtale af denne, de fremstillede redskabs, afhængighed af de tidligere råstoffer (se s. 641 ff).
109. Sml. F. Solomó, *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*, Brüssel-Leipzig-Paris 1909, s. 18 ff.
110. Schmidt, *Völkerkunde*, Berlin 1924, s. 320.
111. Der bliver samlet græsfrø (Strehlow s. 4).
112. Sml. John Matthew, Eaglehawk & Crow, London-Melbourne 1899. Fremfører en tregruppeteori. Først kom papuaerne, af hvilke få efterkommere bevarede sig racerene på Tasmanien. Så fulgte dravidaerne og tilsidst malajerne. Mod dette bl.a. Howitt (op.cit. s. 8 ff: Urbefolkningen fik senere tilført et papuansk-malajisk element). Basedow (s. 57) antager malajiske indslag udelukkende i nord. Howitts hypotese er vel den mest plausible, skønt hans påstand om, at australierne, da de i dag ingen større skibe bygger, heller ikke tidligere har været i stand til det, ikke ubetinget behøver at passe, så sandsynligt det end lyder. I øvrigt antager også F. Graebner oplysningerne fra Sydhavsområdet (Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien, Zeitschrift für Ethnologie, XXXVII, 1905, s. 28 ff, sml. også W. Koppers, *Die Ethnologische Wirtschaftsforschung*, Wien 1917, s. 115 ff), dog er der også ifølge Graebner opstået en type, som han i senere undersøgelser så må fixere som australierne, åbenbart på grund af indflydelsen fra den primitive australske økonomis naturmæssige grundlag (Graebner, *Das Weltbild der Primitiven*, München 1924, s. 15 ff).
113. K. Weule, *Leitfaden der Völkerkunde*, Leipzig-Wien, 1912, s. 58.
114. Basedow, s. 58.
115. Ellen Churchill Semple, *Influences of Geographic Environment. On the Basis of Tatzel's System of Anthro-Geo-graphy*, London 1911, s. 63. Eleven står her, som på mange andre steder, den historiske materialisme nærmere end sin lærer. Tatzels forklaringsforsøg forbliver fuldstændig låst fast i en ydre rumlig betragtning. "I intet land", skriver han, "har naturen gjort så lidt for at nærme menneskene til hinanden som i Australien. De vandfattige strækninger, de uigennemtrængelige krat, manglen på vandveje ad hvilke samfærdslen kunne udfolde sig, alt lægger op til en adskillelse. Derfor stammernes lidenhed, derfor deres fattige historie". (*Anthropo-geographie*, 3. Aufl., Stuttgart 1922, II, s. 178).
116. Sml. Th. A. Joyce, *Mexican Archaeology*, London 1914, Appendix III. Provisional scheme of dating. Den kronologi, Joyce her har sammenstillet til et foreløbigt skema, daterer indvandringen i det gamle mayaområde til 161 e.kr. Bosættelsen i Chacuatán: 240, i Balcalao: 437, i Chichan Itza: 496. Ødelæggelse af den gamle maya-hovedstad Chichan Itza: 615, osv. osv.
117. M. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 259.
118. Joyce, *Archaeology*, s. 8 ff.
119. Engels, *Familiens oprindelse*, s. 5. Joyce (*South American Archaeology*, London 1912, s. 132 og 140) har ganske vist opstillet den kuriose teori, som han også regner for gældende i Mexicos tilfælde (*Mexican Archaeology*, s. 141), at tin i legering med kobber kun findes ved et tilfælde. Det må i så fald dreje sig om et stærkt udbredt tilfælde. Etnologerne har således heller ikke overtaget denne tilfældets teori. Sml. Weule, *Völkerkunde*, s. 56. Krickeberg benægter for Mexicos vedkommende bronzens tilstedeværelse, men henviser dog med særligt eftertryk til dens eksistens i det oldperuvianske område (Bidrag Amerika i Busch-

- ans "Illustrierter Völkerkunde", s. 80 og 160. "Peruvianerne er ... de eneste amerikanske der forstod sig på fremstilling af god bronze (kobber og tin i forholdet 88,5 til 11,5)".
120. Engels, s. 5.
121. Marx, Kapitalen, 1. bog 2, s. 517 f.
122. L.H.Morgan, Die Urgesellschaft (Ancient Society), tysk, 4. udg., Stuttgart/Berlin 1921, s. 22 og 34.
123. Engels, s. 4 ff.
124. Weule, Völkerkunde, s. 52. Sml. også W. Sievers, Süd- und Mittelamerika, 3. oplag, Leipzig/Wien 1914, s. 263.
125. Krickeberg, s. 141. Weule, s. 52 ff. Schmidt, Völkerkunde, s. 282 ff. Sml. også Ratzel, Anthropogeographie II, s. 390. Somló, Der Güterverkehr in der Urgesellschaft, s. 84 ff. L. Frobenius, Geographische Kulturkunde, Leipzig 1904, s. 472 (efter James Wedell, Reise in das südliche Polarmeer, Weimar 1827)
126. Krickeberg, s. 140.
127. Schmidt, Völkerkunde, s. 289 ff.
128. Smst. s. 290 ff.
129. Smst. s. 260. (Kobberet bliver endnu ikke smeltet men udhamret). Krickeberg, s. 59. Den naturmæssige rigdom af vandedyr fremhæver i særdeleshed: Weule, s. 37.
130. Schmidt, Völkerkunde, s. 261, Krickeberg s. 59.
131. K. von der Steinen, Unter den Naturvölkern Zentralbrasilien, 2. udg., Berlin 1897, s. 210 ff, 193.
132. Smst., s. 198.
133. Krickeberg, Amerika, s. 132. Sml. også Schmidt, s. 289.
134. Smst., s. 103. Von der Steinen, s. 369
135. "I de sydlige dele af kontinentet, der lader sig afgrænse omtrent ved nord- og østgrænsen af Grand Chaco, mangler ... fuldstændig den overvejende steppeagtige karakter i landskabet".
136. Schmidt, Völkerkunde, s. 292.
137. Krickeberg, s. 101.
138. Schmidt, Völkerkunde, s. 259.
139. E. Deckert, Nordamerika, 4. udg. bearbejdet af F. Mactaschek, Leipzig 1928, s. 218 ff. Frobenius, Geographische Kulturkunde, s. 514, Whitbeck Industrial Geography, s. 39.
140. Frobenius, s. 517. Deckert, Nordamerika, s. 221.
141. Schmidt, Völkerkunde, s. 263.
142. Joyce, Mexican Archaeology, s. 9.
143. Vi har hverken trukket produktionsmåden hos eskimoerne, de canadiske jæger- og samlerstammer eller hos Oravons og Californiens samlerstammer ind i vores fremstilling. Fuldstændighed er ikke vores opgave, men derimod udarbejdelsen af grundtrækkene. Et forsøg på at adskille de forskellige oldamerikanske 'kulturgrupper' i sammenhæng med deres materielle produktion, gøres i den ofte fremhævede "Völkerkunde" af M. Schmidt, hvortil vi, skønt naturmomentet ikke systematisk kommer til sin ret, endnu en gang vil henvise.
144. Sml. Frobenius, Geographische Kulturkunde, s. 442.
145. Schmidt, Völkerkunde, s. 257. Se endvidere for delområder i Sydamerika: von der Steinen, s. 193 og 210. ("Hos de ved floden fastboende folk trådte jagten på pattedyr naturligtvis i baggrunden i forhold til fiskeriet"). Ligeledes hos E. Nordenskiöld, Indianerleben, tysk, Leipzig 1912, s. 52 ("Jagten spillede hos de ved floder boende indianere en ubetydelig rolle"), s. 45 ff (fiskeriets store rolle). De zoologiske forholds egenskab, som der ovenfor allerede er tænkt på, gør denne situation forståelig.
146. Kollektivismen i jagten (von der Steinen s. 70 og 368), ved fiskeriet (smst. s. 368). Sml. med forskellige komplekser af primitive jægere og fiskere: Wittfogel, Urkommunismus und Feudalismus, Berlin 1922, s. 12-18.
147. "Ce type primitif de la production collective ou coopérative fut, bien entendu, le résultat de la faiblesse de l'individu isolé et non de socialisation des moyens de production". (Marx til Vera Zasulic. MEA I, s. 321.)
148. Sml. M. Schmidt, Grundriss der ethnologischen Volkswirtschaftslehre I, s. 148 f, II s. 169 ff.

149. Vedrørende kvindernes sociale og politiske stilling i denne fase, sml. F. Möller-Lyer, *Die Familie*, München 1922, s. 94 ff. Kvindens mindre bundne — og ofte mere aktive — stilling i elskovslivet og ved frieriet viser, hvor meget denne kvindens hævede sociale stilling kan udtrykkes i alle livsytringer. "Kvinden", således siger Nordenskiöld om chaco-stammen i Choroti, "repræsenterer det arbejdende element i stammen..." (hermed menes hendes rolle i framskaffelsen af vegetabilisk ernæring). Af denne grund "tager pigen initiativet til elskovsventyret. Hun fører ganske enkelt den unge mand som hun ønsker som nattens elsker, bort fra dansen". Endvidere: "Det er chacokvinden der udvælger sig sin livsledsager. På samme måde som hun er lederen i elskovsventyret, så tager hun også initiativet til den faste forbindelse hvori der påtænkes børn" (Indianerleben, s. 91, 86 og 89). Hos chiriguanoerne træder mandens arbejdsydelse tydeligere frem. Karakteristisk er følgerne for slægtens forhold ved frieriet. "Hos chorotierne udvælger kvinderne sig deres livsledsager, hos chiriguanoerne tager mændene initiativet. Chorotikvinden arbejder i fællesskab med manden til husets underhold". Her dukker betegnende nok også mandens efterspørgsel efter 'uberørte' kvinder op, hvilket chorotikvinden i kraft af hendes stilling ikke anerkender. Hun nyder nemlig først sin ungdom, inden hun indgår ægteskab. Gifter en chorotipige sig, så er hun allerede lidt afblomstret. Chiriguaindianeren tager sig en uberørt pige til kone" (s. 91). Tilsvarende forhold beretter Lumholz om hos primitive indianeragerbrugere i Nordamerika (C. Lumholz, *Unknown Mexico*, London 1903, I, s. 267. Tarahumarapigen danser ved festen foran den udkårne. Efter forhandlinger, der udgår fra pigens forældre, opsøger pigen så sin tilkommendes familie. Nogle dage lader alle som ingenting. Tilslidst begynder hun at kaste småsten efter ham. Kaster han dem tilbage, så lader hun sin dragt falde og løber ind i skoven hvor han følger hende. — Hos papagos'erne hersker samme princip. Sml. Lumholz, *New Trails in Mexico*, London-Leipzig 1912, s. 348).
150. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 263. Sml. også H. Eickhoff, *Die Kultur der Pueblos in Arizona und New Mexico. Studien und Forschung zur Menschen- und Völkerkunde*, IV, Stuttgart 1908, s. 43 ff. Og Cunow, *Allgemeine Wirtschafts-geschichte* I, s. 221 ff.
- TILFØJELSE: Under korrekturlæsning kommer K. Sappes artikel om de oldamerikanske højkulturer og kulturstaters geografiske betingethed til min underrøtning (Petermanns Mitteilungen 1931, hefte 7/8). På et spørgsmål fra den argentinske sociolog E. Quesada og den tyske nationaløkonom J. Jastrow angående den oldamerikanske kulturs ud-spring svarede Sappe med en fremlæg-gelse, der gør det nævnte kulturkompleks' kunstvandingskarakter til i høj grad ansvarlig for forekomsten af amerikanske kulturer. At gå i enkeltheder med Sappes analyse på dette sted er mig ikke muligt, navnlig da den første, indtil videre foreliggende, del af hans arbejde kun antydningssvis behandler det peruvianske kulturkompleks. Her kan foreløbig kun siges så meget, at Sappes redegørelse, så nær den end synes at komme i berøring med min egen, dog grundlæggende står langt fra den marx'ske betragtning-måde, da han kun angiver kunstvandingsproble-mets kvalitativt, men ikke kvantitativt — kunstvandingsanlæggets dimensioner. Jeg må i øvrigt i denne sammenhæng henvise til den redaktionelle notits i begyndelsen af denne afhandling. En prioritetsstrid er naturligvis nødvendig, især i betragtning af de vidt forskellige arbejdsmetoder hvoraf Sappe og jeg betjener os. Stadig-væk må også den ydre afhængighed fast-slås, da mit arbejde havde foreligget af-sluttet på "Archivs für Sozialwissen-schaft"’s redaktion et år før fremkomst-en af Sappes artikels første del. K.A.W.
151. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 268. Naturgrundlaget: de ugunstige nedbørsforhold. "Regnmængden varierer mellem 30 og 80 cm, antallet af regndage er ringe". (Deckert, s. 238).
152. Joyce, *Mexican Archaeology*, s. 200 ff. Når Schmidt fører manglen på terrasser og kunstvanding tilbage på, at "der her mangler egnede vandløb" (s. 278), så rammer dette i betragtning af den her faldende store regnmængde dog vel ikke sagens kerne. Sml. J. MacFarlane, *Economic Geography*, 3. oplag, London 1927, s. 528 og 530.
153. Joyce, s. 298.
154. Smst., s. 283. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 279.
155. Joyce, s. 298.
156. "Unterhalb der Mitglüeder der Calpul-li (der Sippan des Herrenvolks, W.) standen Freie, die Herrenland gegen Zahlung

- einer Naturalrente bebauten, sodann schliesslig eine Klasse von Hörigen, die an die Scholle gebunden waren. Sie stellten vermutlich die Reste der früheren ackerbauern den Bevölkerung dar" (Joyce, s. 117).
157. Se Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, s. 381-410.
158. Joyce, s. 90 ff og 259 ff. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 275.
159. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 272.
160. Joyce, s. 279.
161. Når Joyce fører denne omstændighed tilbage på den snævre forbindelse mellem landbrug og religion (s. 259), så overser han den uhyre materielle funktion, der ved bestemmelse af agrarsamfund, beroende på regntiden — netop først og fremmest tilkommer den klasse (præsteskatbet), der tilpasser sig denne funktion.
162. Joyce, s. 260, 360, 59, 93.
163. Ratzel, *Anthropogeographie*, II, s. 186. Sml. også s. 145.
164. Til opklaring af denne gamle legende, se Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, I, s. 73-77.
165. MacFarlane, *Economic Geography*, s. 552 ff. Såvidt der ikke indgår kunstvandring er denne kyststrækning, hvor nedbørmængden "er 100 mm, ja ofte endda ikke når 50", præcis som i Ægypten ofte simpelthen ørken. (Sievers, *Süd- und Mittelamerika*, s. 358 og 365 ff).
166. C.R. Markham, *The Incas of Peru*, 2. udg., London 1912, s. 209.
167. Smst., s. 177.
168. Smst., s. 237.
169. Smst., s. 218.
170. H. Cunow, *Die soziale Verfassung des Inkareiches*, Stuttgart 1896, s. 22 ff og 31. Joyce, s. 119. Garcilaso de la Vega, *Los Comentarios Reales de los Incas* (Collección de Historiadores Clásico del Peru) II, Lima 1919, s. 216.
171. Cunow, *Inkareich*, s. 26 ff.
172. Joyce, s. 117.
173. Garcilaso taler om en kanal, der skal have været 120 legua lang, og om en anden, der sågar skal have været 150. Regner man en legua lig 5,5 km, så kan man forestille sig kæmpestrækningen. På eksaktheder af disse angivelser må man tvivle, også selv om man på grundlag af gamle kilder ubetinget erkender kendsgerningerne: stort dimensionerede kunstvandingsanlæg.
174. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 311.
175. Cunow, *Inkareich*, s. 80 ff.
176. Markham, *The Incas of Peru*, s. 160.
177. Karl Marx *Über China und Indien*. Unter dem Banner des Marxismus, Årg. 1, s. 386.
178. Fr. Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, II udg., Berlin 1928, s. 187 ff. Om hvorledes det peruvianske centralstyre udøvede kunstvandingsmæssig styring ved hjælp af en stor embedsstab, ved de ældre historikere meget at berette. Sml. *Geschichte des Inkareiches* af Pedro Sarmiento de Gamboa, udgivet af R. Pietschmann, *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaftern zu Göttingen, Philologisch-historischer Klasse*, N.F. bd. 6, 4 (spansk), s. 49, 88, 105. *The Travels of Pedro de Cieza de Leon*, udgivet af Markham, London, 1864, s. 236, 263, 354. Garcilaso de la Vega, *Comentarios Reales*, II, s. 57 ff (kunstvandring og terrasse-ring), 65 (fordeling af vand gennem statslige instanser), 118, 175 (kanaler fordobler mængden af udnytbart land), bd. III, Lima 1919, s. 7.
179. Først efter fremlæggelse af de sociale forhold tilføjer Cunow en fremstilling af den naturmæssige arbejdsproces. I kap. 5 taler han indgående om det kunstvandingsmæssige grundlag for det peruvianske landbrug (s. 80 ff). Men allerede her indsnævrer han igen sit syn på markorganisations rolle. Derved støder han bestandigt på den kendsgerning: betydningen af kunstvandinger (s. 26, 29, 31, 101).
180. Ifølge Markham, s. 207 ff. Garcilaso de la Vega, *Comentario Reales* II, s. 216. Ifølge Montesinos besøjerede inkarnerne Chimu-armeen ved, at de besatte de vigtigste kunstvandingsanlægs øvre løb (Markham, s. 223).

181. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 313 ff.
182. Cunow, *Inkareich*, s. 118.
183. Garcilaso, II, s. 96. Joyce, *South-American Archaeology*, s. 103 ff. R.B. Brehm, *Das Inkareich*, Jena 1885, s. 223, 226 ff, 230. Markham, *The Incas of Peru*, s. 163 ff. Cunow, *Inkareich*, s. 91 ff.
184. Marx, *Kapitalen*, 3. bog 4, s. 1017 f.
185. Hvorved de primitive agrarkommuner på ingen måde er ens, hvilket Marx på det skarpeste betoner (*Kapitalen*, 1. bog I, s. 178 (note 30)). Vigtigst ville det dernæst være, inden for de almene træk i mark-fordelingen, at udarbejde deres specifikke peruvianske momenter. Med sit urigtige metodologiske udgangspunkt kunne Cunow ikke finde ind til denne problemstilling.
186. Cunow, *Inkareich*, s. 65 ff.
187. Pedro de Cieza de Leon, *The second Part of the Cronicle of Peru*, udg. af Markham, London, 1883, s. 82. Garcilaso de la Vega, I, Lima, 1918, s. 136 ff. Markham, s. 115. Joyce, s. 213.
188. Joyce, s. 102.
189. Brehm, *Das Inkareich*, s. 248.
190. Pedro Sarmiento de Gamboa, *Geschichte des Inkareiches*, s. 78, 88. Sm., *The Second Part of The Cronicle of Peru*, s. 64 ff. Garcilaso II, s. 150 ff. Sml. Cunow, s. 71.
191. Cunow, s. 60, 77.
192. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 259.
193. Smst., s. 292.
194. Cunow, *Inkareich*, s. 26 ff. Joyce, s. 309.
195. Joyce, s. 39. Schmidt, *Völkerkunde*, s. 309.
196. Endvidere må der erindres om den kendsgerning, at der blev gødet såvel i inkarigets kyst- som i højlandsområdet — ved kysten med fiskerester og guano, i bjergene med pulveriserede fækalier og lamagødning (Garcilaso II, s. 63 ff. E.W. Middendorf, *Ollanta*, Leipzig 1890, indledning, s. 44).
197. Forord til *Kritikken af den politiske økonomi*, s. LVI. Hartil erklærede Plechanow, at Marx efter at have lært Morgans værk at kende formodentlig ville have ændret sin opfattelse om en fremadskridende udvikling med faste trin (Asien, Antikken, Feudalismen). (Plechanow, *Die Grundprobleme des Marxismus*, tysk udgave, Rjazanov, Berlin 1929, s. 60). Dette har han ikke gjort. I Marx' senere arbejder omtales disse tre store agrarsamfund overordentlig ofte, dog taler Marx senere om den "gammel asiatiske" landbrugskommune, som det fælles udgangspunkt for alle typer. Tanken om, at udfoldede asiatiske produktionstyper som Indien og Kina skulle gennemløbe en antik eller feudal udviklingsfase, findes, allerede før fremkomsten af Morgans værker, ingen steder hos Marx.
198. Plechanow, *Grundprobleme*, s. 60 ff.
199. Karl Marx om Kina og Indien, s. 386.
200. Smst., s. 399.
201. Sml. Marx, *Kapitalen I*, s. 498. Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas I*, s. 235 ff. ("Die zwieschlächtige Funktion des Berieslungswassers").
202. Wittfogel, s. 399.
203. Wittfogel, *Geopolitik, geographischer Materialismus und Marxismus*, s. 727 ff.
204. Eduard Meyer, *Die Sklaverei im Altertum*, Dresden 1898, s. 14.
205. J. Beloch, *Griechische Geschichte I*, Strassbourg 1893, s. 88 ff. Meyer, *Sklaverei*, s. 14. Sml. også M. Weber, *Agrarverhältnisse im Altertum (Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1924, s. 94 ff og 150 ff)*. Weber betvivler, at der nogeninde har foreligget fælles arbejde på landsbymarken, dog finder han, som Beloch (*Griechische Geschichte I*, s. 89) fælles jordbesiddelse bevist (*Agrarverhältnisse*, s. 98).
206. Marx, *Kapitalen II*, 2, s. 337. Meyer, *Sklaverei*, s. 18 ff. Beloch I s. 225.
207. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen 1922*, II s. 554 ff. Beloch I, s. 203. E. Ciccott, *Griechische Geschichte*, Gotha 1920, s. 47.

208. Meyer, Sklaverei, s. 34 ff. Weber, Agrarverhältnisse, s. 148. Beloch 1, s. 220.
209. Beloch I, s. 36.
210. Speck, Handlungsgeschichte des Altertums II, Leipzig 1901, s. 222. Beloch I, s. 220.
211. P. Hirth, Die künstliche Bewässerung, Beiheft zum TROPENPFLANZER, bd. XXV, März 1928, s. 48.
212. Beloch I, s. 220.
213. "Sådan er tjenerens karakter: så snart deres herre ikke driver dem frem, bliver de træge til at gøre tjenester og går ikke gerne på arbejde. Zeus' almægtige råd tager allerede halvdelen af en mands dyd, så snart han har mistet den hellige frihed" (Odyseen, XVII, sang 320-323).
214. Xenophon, Ökonomik, kapitel VII, 41, og XIII, 10. udgave. Langenscheidt, 2. udg. Berlin, s. 43 og 64.
215. Meyer, Sklaverei, s. 35.
216. Hirth, s. 52.
217. W. Schjørring, Europa, i: E. Banse, Illustrirte Länderkunde, Braunschweig 1914, s. 50.
218. M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford 1926, s. 195.
219. M. Weber, Die römische Agrargeschichte, Stuttgart 1891, s. 223. Weber, Agrarverhältnisse des Altertums, s. 243 og 248. Rostovtzeff, s. 63 og 191. Th. Mommsen, Römische Geschichte, 13. udg. Berlin 1921, II, s. 77.
220. Mommsen II, s. 77. Rostovtzeff, s. 195, 197. Meyer, Sklaverei, s. 44.
221. samme, s. 43.
222. samme, s. 44.
223. samme, s. 46.
224. samme, s. 47.
225. Smst. Marx' indledning til Kritik af den politiske økonomi, s. XLIII. På samme måde skelner også Meyer mellem, "om slaveri i en stat forekommer i større eller mindre målestok, eller om det danner en afgørende eller overhovedet ikke dominerende faktor for folkets økonomiske organisation" (Sklaverei, s. 12).
226. Weber, Römische Agrargeschichte, s. 242 ff. Weber, Agrarverhältnisse im Altertum, s. 238, 246, 271 ff. Weber, Die sozialen Gründen des Untergangs der antiken Kultur (Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, s. 299). E. Ciccotti, Il tramonto della Schiavitù del mondo antico, Turin 1899, s. 282. J. Salvioli, Der Kapitalismus im Altertum, tysk, Stuttgart 1912, s. 253. Ludo M. Hartmann I, Altertum, afd. Römische Geschichte, Gotha 1921, s. 211. E. Meyer, Sklaverei, s. 47. Samme, Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, s. 55.
227. M. Weber udtaler sig vist om Ægyptens specifikke landbrugsforhold. Han gør først og fremmest "den historiske overkommelighed i den ægyptiske sociale struktur", dernæst ophøret af erobringskrige siden det 18. dynasti ansvarlig for det ringe antal slaver — i en by 192 e. kr. kun 7% af de hoveripligtige, og disse især husslaver (Agrarverhältnisse, s. 278 ff). Slavespørgsmålet lader sig dog ikke behandle abstrakt som et spørgsmål om slaveprisen, som Weber gør det (s. 179). Funktionen i produktionsprocessen må gøres helt klar. En dyrere arbejdskraft kunne jo eventuelt svare sig bedre end en billig. Det, som åbenbart skal konstateres er, hvorfor slaverne var urentable — sågar ved ganske billige priser, hvilket Weber jo selv angiver for Mesopotamien (s. 56). Heller ikke Webers bemærkning om, at under tiden for ekspansionskrige og erobringskrige var de slavebaserede bedrifter ophørt "i de dengang kun relativt spredt dyrkede (tyndt befolkede) områder i Occidenten" (dvs. de vestlige områder (s. 238) giver nogen erstatning for manglen på helhedsopfattelse. Hvorfor var resten tyndt befolket, og hvorfor (som for øvrigt også Beloch blot henviser til som et faktum, Griechische Geschichte III, s. 309) var østen så tæt befolket? Havde Weber og Beloch stillet spørgsmålet om den for denne samfundsmæssige grundlæggende samtidige produktionsmåde, så havde forklaringen ligget åben. Men på grund af deres metodologiske (ind)stilling kunne de ikke have stillet et sådant spørgsmål.
228. Rostovtzeff, Social and Economic History, s. 424, 440, 478 ("The Empire", "The ancient World").
229. Smst., s. 478 ("De byer, som havde skabt og opretholdt de udviklede former

- for økonomien, opløstes gradvist, og størstedelen af dem forsvandt faktisk fra Jordens overflade").
230. Hartmann, *Der Untergang der antiken Welt*, s. 211.
231. Meyer, *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*, Jena 1895, s. 63.
232. Meyer, *Sklaverei*, s. 25.
233. samme, s. 25.
234. Også forsåvidt angår agrarkommuner og tidlige feudale former i starten af de asiatiske samfund, har de dog ifølge egenarten i deres aktuelle produktivkræfter, allerede i den tidlige feudale tid, væsentligt andre træk i sig end den på økstensivt landbrug byggende vestlige tidlige feudalsme.
235. L. Brentano, *Das Wirtschaftsleben der antiken Welt*, Jena 1929, s. 189.
236. Rostovtzeff, s. 236.
237. samme, s. 236 (Lilleasien), 248 (Syrien), 255 (Ægypten).
238. samme, s. 487.
239. At gøre kristendommen ansvarlig for romerrigets fald er, hedder det hos Rostovtzeff, at indtage "et meget snævert standpunkt". Denne religion dannede ifølge ham et meget vigtigt ferment. Men hvad var årsag, hvad var symptom. Det lader han stå åbent (s. 486).
240. samme, s. 487.
241. Banse, *Orient*, i: *Banse, Illustrierte Länderkunde*, s. 16.
242. Mommsen omtaler Lilleasiens højtstående landbrug, specielt kystområdernes (*Römerische Geschichte*, s. 331). Fremfor alt her blev — og bliver — efter et langt tidsrum kunstvanding brugt. "I udstrakt grad finder man her spor fra assyrisk, persisk, græsk og romersk tid". Derefter følger en detaljeret beskrivelse (*Hirth, Die künstliche Bewässerung*, s. 45 ff).
243. *Römerische Geschichte*, s. 464. Sml. også *Hirth*, s. 41-44.
244. Mommsen, s. 573, *Marx, Kapitalen*, 1. bog 3, s. 729. *Weber, Agrarverhältnisse*, s. 63. *Rostovtzeff, The Social and Economic History*, s. 259. Et konkret eksempel på kunstvandings uundværlighed i Ægypten gives i *Rostovtzeffs monografi: A large Estate in Egypt in the Third Century B.C.*, Madison 1922. Sml. s. 59, 62, 66 (statslig overhøjhed, også i det indre af landet. "Thi hele denne sag om tilgængeliggørelse af sådanne omfattende landområder var af vital interesse for staten, fordi den da havde kunnet overlade det til privat regulering gennem besidderen"), 68, 72, 82, 84, 129 (typisk for hele Ægypten).
245. *Römerische Geschichte*, s. 574.
246. Meyer, *Geschichte des Altertums I*, 4. udg., Stuttgart 1921, s. 271.
247. *Der Untergang der antiken Welt*, s. 214.
248. "... I alt fald har den slavebaserede bedrift ikke spillet nogen rolle i Ægypten og slet ikke som stordrift". "I alt fald er småbonden forbløvet typen for den ægyptiske landbrugsøkonomi, men især som forpagter" (*Agrarverhältnisse im Altertum*, s. 179, 181). Sml.også anm. 227.
249. *Beloch, Griechische Geschichte III*, s. 310.
250. *Rostovtzeff, A large Estate in Egypt*, s. 74, 80 ff, 83, 84, 86. Se endvidere samme forfatters tidligere arbejder: *Social and Economic History*, s. 255 ff.
251. *Rostovtzeff, Social and Economic History*, s. 248.
252. *Rostovtzeff, Studien zur Geschichte des römischen Kolonats*, s. 243, 248, 254, 256, 258. Forpagtere kan som person rejse forhen de vil, men deres besiddelse er bundet. *Beloch*, s. 310 (I Lilleasien herskede livegenskabet. Bønderne var stavnbounde og forpligtet til særlige tjenester og opgaver for godsøjeren, men ellers personligt frie). Som man ser, er der en vis forskel i de to forskeres opfattelse, men begge historikere er dog enige om, at bøndernes produktion ikke er baseret på slaveri. De givne skildringer angår den hellenistiske tid, men romerriget har, som beskrevet andetsteds, ikke i væsentlige træk omstødt de gamle landbrugsforhold.
253. Meyer, *Sklaverei*, s. 26.
254. samme, s. 28.
255. *Speck, Handelsgeschichte des Altertums*, V, Leipzig 1906, s. 824.

256. Rostovtzeff, Social and Economic History, s. 428.
257. Brentano, Das Wirtschaftsleben der antiken Welt, s. 195. K. Roth, Sozial- und Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches, Berlin-Leipzig 1919, s. 38 ff. (Begge forfattere viser kun fænomenet, men den bagvedliggende bevægelseslov, som styrer dem, træder alligevel tydeligt frem).
258. Også iflg. Marx udgjorde "de selvstændige bønderns frie parceljendom ... samfundets økonomiske basis" i den klassiske oldtids bedste (I) tider. (Kapitalen, 3. bog 4, s. 1037).
259. Af de ovenfor angivne grunde undlader vi en differentiering af arbejdskraften i dens naturmæssige og samfundsmæssige side.
260. Kapitalen, 3. bog 4, s. 1034. TÜm, s. 482.
261. Hvor slaven hos de mindre bønder bliver bedre behandlet, mildnes enten det ene af eller begge de to momenter, der henhører under totalslaveriet — det ikke at være gift, og det ikke at have nogen ejendom. Dette gælder fremfor alt også for store dele af de industrielt eller kommercielt beskæftigede slaver. De steder, hvor man vil lokke kvalificeret arbejdskraft ud af dem, måtte man gribe til belønningsskemaet, dvs. ophæve udelukkelsen fra at måtte eje noget — altså ophæve totalslaveriet.
262. Wittfogel, Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, I, s. 461 ff.
263. De udviklede classesamfund i den ny verden hører alle til kategorien kunstvandingssamfund, inden for hvilken den 'ægypiske' tydeligt skiller sig ud fra den 'japanske' type. (Sml. Wittfogel, Geopolitik, s. 727).
264. Kapitalen, 3. bog 4, s. 1018 (vores fremhævelse, W.).
265. Kapitalen, 1. bog 3, s. 727.
266. Kapitalen, 3. bog 2, s. 434.
267. Sml. Wittfogel, Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, I, kap. IV, "Die Industrielle Seite des vorkapitalistischen chinesischen Produktionsprozesses", s. 494-675.
268. Den frie lønarbejder opstår f.eks. i Kina med opløsningen af den gamle agrarkommune. På grund af vores senere foretagne studier er vi nødt til at korrigere den anderledes lydende opfattelse, som vi antog i "Geschichten der bürgerlichen Gesellschaft" i 1924 og i 1925 i skriftet "Das erwachende China" (s.29). Netop også i Kina blev naturalrentens forvandling til pengereente ikke kun led-saget af, men sågar forberedt gennem dannelsen af en klasse af besiddelsesløse elementer, der fæstede sig bort mod løn i by og på land (Sml. Kapitalen, 3. bog 4, s. 14., 027).
269. Kapitalen, 1. bog 4, s. 1053.
270. Sml. Wittfogel, Probleme der chinesischen Wirtschaftsgeschichte, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, bd. 57, s. 319.
271. Wittfogel, Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, I, s. 573 ff.
272. Theorien über den Mehrwert, s. 127.
273. Marx henviser til den europæiske feudalperiodes "ringe og rå jordkultur" (Marx und Engels über Feuerbach, s. 306). Se også Kapitalen, 3. bog 4, s. 1021.
274. Kapitalen, 1. bog 3, s. 728 f.
275. Wittfogel, Geopolitik, s. 498 ff.
276. "Når antikkens og middelalderens arbejdsforhold har samme udgangspunkt, og i begyndelsen ligner hinanden, men imidlertid senere er gået helt forskellige veje, så ligger grunden i den fuldstændigt forskellige udformningen af markedet i de to kulturer. I antikken forblev slaverne i deres herres magt, i middelalderen blev de frie". Årsager: "1. Forbrugsbehovets forskelligartethed i vesten i forhold til alle andre lande på jorden" (1) 2. "Markedets forskelligartethed i sammenligning med antikken (udvidelse af markedet)". "3. Slaveriets manglende rentabilitet som arbejdsforhold". "4. Den ganske særlige labilitet i slaveforholdene i Norden". "5. Byernes indgriben" (Wirtschaftsgeschichte, s. 123 ff.
- Bortset fra punkt 4 er spørgsmålene stillet fra på cirkulationens standpunkt og ud fra, hvad der for os er noget afledt, nemlig almene samfundspolitiske forhold. For Weber er udgangspunktet sfæ-

- ren, "markadets udformning". Allerede det første punkt viser, hvor lidt argumentationen holder stik i detaljerne. Weber stiller ovenne, sengene, de p.g.a. den klimatiske forskel forskelligartede beklædnings- og appetitkrav i Grækenland og Italien over for dem i "det nordlige Europa". Imod dette er det tilstrækkeligt at erindre om, at det middelalderlige håndværk blomstrer op bemærkelsesværdigt tidligt og storslået netop ved Middelhavet, nemlig i Italien, at den tidlige kapitalisme er opstået der før end i Norden. Årsisotermen ved Firenze er kun ganske lidt lavere end ved Athen. Denne isoterm har set slaveøkonomi i antikken, og ilvegne bønder i middelalderen. En sådan abstrakt-geografisk betragtningsmåde formår tydeligvis ikke at forklare dette fænomen.
277. Det her berørte problemkompleks er vidtspændende og, som bekendt, overordentlig omstridt. Vi antyder på dette sted kun vores standpunkt i grove træk. Principielt: Når de sociale og ejendoms-mæssige forhold, der i kapitalismen med dens udvikling — udefra at være løftestang for produktivkræfternes udvikling — efterhånden blev til deres lænker, er sprængt, så dannes der nye produktionsforhold, der nu — på et højere trin — giver produktivkræfterne et vældigt opsving. I denne ånd fastslog Lenin, at på samme måde som kapitalismen skabte en højere produktivitet end feudalismen, så vil igen socialismen skabe en ny, meget højere arbejdsproduktivitet. "Dette er en meget vanskelig og langvarig proces. Men der er begyndt...". (Die grosse Initiative, tysk, Wien 1920, s. 17). I en videreføring af denne proces har Sovjetunionen — der endnu ikke udgør et klasseløst samfund, men et overgangstrin, der fører til dette mål — på den mest intensive måde fremmet de forskellige kategorier af produktivkræfter, de saglige-naturmæssige i form af de nyeste maskiners indførelse og i form af nye råstoffers tilgængeliggørelse, de personlige ved hjælp af såvel en planmæssig gennemorganisering af produktionsprocessen i national målestok som en systematisk kvalificering af arbejdskraften (Sml. G. Grinko: Der Fünfjahrplan der UdSSR, 3. opl., Wien/Berlin 1931, og Die volkswirtschaftliche Planierung in der UdSSR. Materialien zum Internationalen Volkswirtschaftskongress im Amsterdam am 23.8.31, Wien 1931. Fremfor alt: W.W. Obolenski-Ossinski: Voraussetzungen, Wesen und Formen der volkswirtschaftlichen Planierung). At den sovjetrussiske vej er et godt udfald og fører til en "socialistisk organisation af samfundet", betoner for nylig også Otto Bauer (Kapitalismus und Sozialismus nach dem Weltkrieg, I, Wien 1931, s. 223), der tidligere havde opstillet en helt og holdent anden udviklingsprognose.
278. Se om dette Wittfogel, Geopolitik, s. 510 ff.
279. Neue Rheinische Zeitung. Politisch-Ökonomische Revue, 1850, Marx-Engels Werke, Dietz, bd. 7, Berlin 1960, s. 220 ff. (Se Indledningen til første del af dette kompendium i: Fagligt Forum nr. 1, nov. 1973, s. 101 f. O.a.).
280. Fr. Engels: Der deutsche Bauernkrieg, MEW, bd. 7.
281. Marx (og Engels): Revolution und Konterrevolution in Deutschland, MEW, bd. 8.
282. Weber, Wirtschaftsgeschichte, s. 145.
283. K. Lamprecht: Deutsche Geschichte, V, 2, 5. opl. Berlin 1922, s. 490 ff. H. Sieveking: Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte, 4. opl., Leipzig/Berlin 1923, s. 29 ff.
284. Wittfogel, Geopolitik, s. 720 ff.
285. Marx, Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, MEW, bd. 8.
286. Ifølge Marx "danner massen af fast kapital, der er i en bestemt naturalform og som skal have en bestemt gennemsnitlevetid i denne form, en årsag til, at nye maskiner kun indføres lidt efter lidt, og danner derfor en hindring for, at man hurtigt indfører de forbedrede arbejdsmidler generelt" (Kapitalen 2, bog 1, s. 218). England: kulgrubedrift. "Bjergværkernes store flertal stammer alligevel fra den tidligere periode, og spørgsmålet er, i hvor høj grad disse kunne tilpasses de nye betingelser". Kulrapporten svarer på disse spørgsmål, at det er "sikkert, at mange af de gamle gruber ud fra forskellige grunde ikke har været i stand til denne tilpasning". Report of the Royal Commission on the Coal Industry (1925), hvidbog, London 1915, s. 230. Se også H. St. Jevons: British Coal Trade, London 1915, s. 230. (Gammeldags behandling af de udvundne kul). J. St. Jeans: The Iron trade of Great Britain, London, u.å. (først 1905), s. 53 (Sejg fastholden ved den gamle Bessmermetode. Om det-

- te: S.A.Bessonov, Zur Frage des Technischen Fortschritts im modernen Kapitalismus, I: Unter dem Banner des Marxismus, II, s. 122 ff).
287. Vigtige er her tabene af væsentlige råstofområder i vest og øst efter Vørsalles (J. Hirsch: Wandlungen im Aufbau der deutschen Industrie. Strukturwandlungen der deutschen Volkswirtschaft, udg. B. Harms, Berlin 1929, s. 203).
288. "Handelen flytter åbenlyst stadig nærmere til industrien og ikke omvendt. Hvor industrien fortættes, fortættes handelen endnu stærkere" (Hirsch, Wandlungen, s. 206).
289. Om bevægelsen før krigen: O. Schli-er: Der deutsche Industriekörper seit 1860 (Über den Standort der Industrien, II, Tübingen 1922, s. 22, 27, 50). Efter krigen: Hirsch, loc.cit., s. 206 ff. "Den tyske industri flytter i det hele taget mod kuldistriktet ... Industrien og handelen vandrer mod indlandet, men tydeligt orienteret mod kuldistriktet". "... så vedvarer alligevel, såvidt vi kan se, stadigvæk industriernes langsomme tilflytning til råstoffer og kraftkilder". Se også E. Salin, Standortverschiebungen der deutschen Wirtschaft (Strukturwandlungen, I, s. 93).
290. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, II, s. 189. Lamprecht, Deutsche Geschichte, V, 2, s. 490 ff. R. Mayr, Lehrbuch der Handelsgeschichte, Wien, 1894, s. 154 ff. Mayr betoner stærkt enkelte italienske økonomiske centres modstandsdygtighed. Dog må også han tilsidst konstatere forfaldet af det største centrum, Venezia, "i løbet af det 17. århundrede". Ganske vist forsvandt de gamle produktionsorganismer og handelsbyer ikke simpelthen fra overfladen. De udviklede endda delvist nye former for aktivitet. Men i den samlede europæiske udvikling sank de dog fra at være økonomisk og politisk førende magter ned til anden- og tredjerangsmagter. Fremmedherredømmet er bare det politiske udtryk for denne tyngdepunktsforskydning, der var foregået inden for den økonomiske basis.
291. Kapitalen, 1. bog 2, s. 306 (se s. 115 i første del af compendiet, O.a.).
292. A. Weber, Über den Standort der Industrien, I, Reine Theorien des Standorts, Tübingen 1909, s. 53 og 61 ff.
293. R. Züblin, Die Handelsbeziehungen Italiens vornehmlich mit den Mittelmeerlandern. Dargestellt auf wirtschaftsgeographisch-politischer Grundlage, Jena 1913, s. 80. C.E.McGuire: Italy's international Economic Position, London 1927, s. 5. ("Jernet, nutidens vigtigste mineral, eksisterer kun i spredte lejer. Dets kvalitet er middelmådig"). Whitbeck, Industrial Geography, s. 408. Mac Farlane, Economic Geography, s. 203. Ing. P. Lanino: La nuova Italia industriale, I, Rom 1926, s. 12 ff. Lanino betoner den truende udtømmelse af hovedlejet på Elba. I tilslutning hertil henvisning til fransk (!) Nordafrikas jernmalmrigdom ligesom yderligere dertil, at man ikke måtte miste frugterne af de i krigen bragte ofre (s. 16).
294. Züblin, s. 80, Lanino, s. 51. Lanino opgiver som nuværende kulforbrugsmængde pr. capita: USA 5100 kg stenkul, England 4170 kg, Tyskland 2350 kg stenkul, 1380 kg brunkul, Italien 280 kg stenkul og 30 kg brunkul (s. 51).
295. Züblin, s. 91.
296. samme, s. 100 ff.
297. McGuire, s. 135.
298. E. Brückner: Die Schweizerische Landschaft einst und jetzt, Bern 1900, s. 23.
299. Næsten 90% af den landbrugsmæssigt udnyttede jord. P. Vossler: Wirtschafts-, Verkehrs- und Handelsgeographie der Schweiz, Zürich 1928, s. 66.
300. F. Aereboe: Allgemeine landwirtschaftliche Betriebslehre, 6. opl., Berlin 1923, s. 549 ff.
301. T. Geering: Grundzüge einer schweizerischen Wirtschaftsgeschichte, Bern 1912, s. 22 ff.
302. W.E.Rappard, La révolution industrielle et les origines de la protection légale du travail en Suisse, Bern 1914, s. 159.
303. samme, s. 63, Vosseler s. 7.
304. Vosseler, s. 6. Rappard, s. 63 ff.
305. Geering, s. 9.
306. A. Spreng: Wirtschaftsgeographie der Schweiz, Bern 1915, s. 92.

307. Vosseler, s. 139.
308. Mayr, s. 134.
309. Weber, Wirtschaftsgeschichte, s. 310.
310. Om den mauriske handels art og retning, se A.G.Palencia: Historia de la Espana Muselmana, Barcelona/Buenos Aires 1925, s. 112 ff.
311. Allersenest i det 12. århundrede begyndte den spanske uldeksport til England. I 1172 forsøgte Henrik II at undertrykke den spanske ulds indførelse (J. Klein: The Mesta, Cambridge 1920, s.34)
312. "Ferdinands og Isabellas regering opmuntrede stærkt denne politik: aggressiv fremme af uldeksporten. Den blev det centrale punkt i det handelspolitiske program hos disse kongelige tilhængere af merkantillismen ... Virksomheden i de spanske faktorier (handelsvirksomheder i fremmede lande, O.a.) i Brugge, London, La Rochelle og Firenze blev omhyggeligt overvåget, og de parthavende købmænd fik særlige privilegier" (Klein, s. 37). Om det storstilede anlage eksportapparats organisation, se Klein s. 38).
313. Kulischer, s. 203.
314. Klein, s. 326.
315. Mayr, s. 135.
316. Weber, s. 301.
317. smst.
318. Palencia, s. 112. L.De Echeveira, Geografia de Espana, Barcelona/Buenos Aires 1928, s. 162. R. Ballener, Geografia de Espana, Gerona 1918, s. 155.
319. A.G.Palencia, Historia de la Espana Muselmana, s. 112 ff.
320. samme, s. 98, 104 og 107.
321. R. P. Dozy: Recherches sur l'histoire politique et litteraire de l'Espagne pendant le Moyen Age, Leyden 1849, s. 2 ff, 5, 6. (Den despotiske centralmagt nedkæmpede alle centrifugale feudale tendenser). Om det mauriske despotis opbygning i dets blomstringsperiode, se H. Schaefer: Geschichte von Spanien, II, Hamburg 1844 (Geschichte der europaischen Staaten, I, 5, 2), s. 138 ff.
322. J. Klein, s. 5.
323. Ballester, Geografia de Espana, s. 216 og 233.
324. Bowman, s. 146.
325. Klein, s. 8. R.Leonhard, Agrarpolitik und Agrarreform in Spanien unter Carl III, München/Berlin 1909, s. 250 ff.
326. (44)
326. Ifl. Leonhard bestod det gamle Kastilien lige fra starten af "rige prælater og mægtige jordejere" (s. 252). Klein bebrejder historiske kritikere af mestaen, at de havde overdrevet storejereløbet i mestaen. Han nævner selv de store cifre, flokke på 25.000, 30.000 og 40.000 får, men anser disse tal for mindre repræsentative end opgivelserne fra en enkelt liste, som ifølge ham kun indeholder mellemstore og mindre flokke. Hvorfor netop denne liste må betragtes som typisk, når den kun dækker et lille delområde og ikke indeholder angivelser af storflokke (hvis eksistens også Klein fremhæver), dette forbliver uudgrundeligt, især da Klein selv konstaterer listens tilfældige karakter (The Mesta, s. 60 ff).
327. Klein, s. 50.
328. samme, s. 51 ff.
329. Om kvæghyrdernes lønninger og arbejdsforhold: Klein, s. 56.
320. Klein, s. 156, 167 ff, 169 ff.
331. samme, s. 255 ff.
332. samme, s. 52. Leonhard, s. 254.
333. Klein, s. 317 ff, 320, 324 ff. Leonhard, s. 253 ff. Fra en officiel betænkning fra det 18. (!) århundrede: "Mere og mere forøges mestaens magt, der truer med at blive til en selvstændig stat. Den ... giver love, laver ministre, fordeler embeder og rang, opkræver og pålægger skatter, som den lader indkassere af sine embedsmænd, under trussel om pengebøder". Over for mestamyndighederne kan bønderne aldrig få deres ret. Overhyrden lader simpelthen to af sine underordnede sværge, at den jord, bønderne beboede og opdyrkede, tidligere var græsland. "Så bliver bondens stalde og bygninger revet ned" (Leonhard, s. 273).
334. Klein, s. 326. Leonhard, s. 254, 256.

335. Klein, s. 317. ("Alle lokale forsøg på at fremme landbruget, som i Murcia eller i det generobrede kongedømme Granada, blev offentligt forbudt eller også forhindret gennem en lammende udførselstold").
336. Engels: Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, MEW, s. 192.
337. A. Kuhn, Das Alte Spanien, Berlin 1925, s. 8 ff.
338. Klein, s. 279.
339. samme, s. 280 ff.
340. samme, s. 317.
341. Se f.eks. F. Mehring, Deutsche Geschichte I, Berlin 1910, s. 30 ff. Samme, Zur Litteraturgeschichte I, Berlin 1929, s. 34 ff.
342. Mayr har nævnt græsningsøkonomien og mestaens privilegerede stilling som een af grundene til Spaniens økonomiske forfald. Dette er for ham imidlertid bare et moment blandt mange og intet centralt. "Den sidste og afgørende grund til Spaniens forfald ... lå i dets kongers politik", en bemærkning, der vel ikke sigter til den økonomiske politik, men til den spanske kronens udenrigspolitik (Mayr, s. 134 ff).
343. Bowman, s. 155.
344. Kulischer, s. 216 ff. K. Kautsky, Vorläufer des modernen Sozialismus, 3. opl. Stuttgart 1913, s. 151, 260.
345. Kapitalen, 1. bog 3, s. 727.
346. L. Beck, Die Geschichte des Eisens, II, Braunschweig 1893-95, s. 849.
347. samme, s. 853 ff.
348. H. Blink, Opkomst van Nederland als economisch-geographisch Gebied van de oudste Tijden tot Heden, Amsterdam 1925, s. 84.
349. Sml. Kautsky, s. 261.
350. H. Blink, s. 85.
351. Mayr, s. 171.
352. H. Blink, s. 85.
353. Kapitalen, 3. bog 2, s. 433.
354. samme, 3. bog 2, s. 429. Vore fremhævelser.
355. Blink, s. 385.
356. samme, s. 386.
357. Colbert skrev i 1669 til den franske gesandt i Haag: "Europas oversøiske handel bliver udført af omtrent 25.000 skibe ... deraf tilhører 14-15.000 hollændere, og højst 500 eller 600 er franske" (Blink, s. 90).
358. I året 1929 var andelen i verdens handelsflådes tonnage: Japan 6,2, Tyskland 5,9, Frankrig 5,0 og Holland 4,3%. Sml. med det britiske imperium med 34,0 og USA med 21,2% (Die wirtschaftlichen Kräfte der Welt, udg. af Dresdner Bank, Berlin 1930, s. 162). Om den tilbagegang, Holland som transportation gennemgik i midten af forrige århundrede, se H. Glogau, Handelsgeographie der europäischen Staaten II, Stuttgart 1927, s. 728 ff.
359. K. Saalfeld, Die niederländische Metallindustrie, Rostock 1927, s. 1, 89.
360. Marx, Løn, pris og profit, I: Marx/Engels, Udvalgte skrifter, Tiden 1971, s. 415
361. Marx, Kapitalen 1. bog 3, s. 727.
362. Denne teori fremsætter Gibbins, der begrunder Englands monopolistiske stilling på uldproduktionens område med "ikke bare dets gunstige klima- og jordbundsforhold", men også de relativt fordelagtige forhold, der herskede i England (H. de B. Gibbins, Industry in England, London 1896, s. 121).
363. MacFarlane, s. 68. Georges Bry, Histoire Industrielle et Economique de l'Angleterre, Paris 1900, s. 98. (Også Bry fremsætter, som Gibbins, måske p.g.a. dennes indflydelse, fradsteorien).
364. Marx, Filosofiens Elendighed, s. 124.
365. W.J. Ashley, An Introduction to English Economic History and Theory, II, London 1893, s. 193. H. Priestman, Principles of Woolen Spinning, N.Y.-Toronto 1924, s. 8.
366. samme, s. 68. Eksperimenter om uldfibrenes nødvendige eller normale fugtighed, Bowman, s. 250 ff. Henvielse til, hvordan uldproduktionen i dens lokall-

- seringsbevægelser tog hensyn til fugtighedsforholdene. Bry, s. 344.
367. W. Cunningham & E.A.McArthur, *Outlines of English Industrial History*, Cambridge 1898, s. 23. P. Mantoux, *La révolution industrielle au XVIIIe siècle*, Paris 1906, s. 317. E.A.Pratt, *A History of Inland Transport and Communication in England*, London 1912, s. 142. S.T. Chapman, *The Lancashire Cotton Industry*, Manchester 1904, s. 56 ff.
368. Beck, s. 106.
369. Pratt, s. 109 ff.
370. samme, s. 128.
371. samme, s. 165 ff.
372. Beck, s. 1273.
373. samme, s. 1272.
374. samme, s. 1278.
375. samme, s. 1273.
376. samme, s. 1272 ff.